

ORD & SAG 5

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Sats og distribution: Birte Tobiasen

Offset-fremstillet i 1500 eksemplarer
af Trøjborg-kompleksets reproafdeling.

2001 digitaliseret til netpublikation ved Kirsten Lyshøj

2006 genoptrykt (med enkelte rettelser) i 400 eksemplarer.
Layout: Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Forord	2
Ove Rasmussen: Året der gik	3
Magda Nyberg: Hvor går grænsen – for tyske låneords indtrængen i jysk?	6
Anders Fisker og Viggo Sørensen: Dialekten i Øster Hanherred	13
Inge Lise Pedersen: På jagt efter et ord	21
Viggo Sørensen: Af skjulte kilder	35
Torben Arboe Andersen: Hyvl i Grob og Hamler i Gras – det er en lied Kongkyren	39
Viggo Sørensen: Equus blaccatus, eller: Ka do hint mæ den blakket, Jens?	51
Meddelerkort pr. december 1985	60

Forord

I år kan vi holde jubilæum – om end et af de små: *Ord & Sag* udsendes for femte gang. Vi håber, at vort lille årsskrift fortsat lever op til hensigten, nemlig at give vore meddelere og kolleger, de bevilgende instanser samt alle andre interesserede et indtryk af instituttets og ordbogens arbejdsområde, arbejdsvilkår og arbejdsresultater.

Også i år vil læseren møde ny bidragydere. Det drejer sig blandt andet om to medarbejdere ved vort “søsterinstitut” i København, Institut for Dansk Dialektforskning, nemlig Magda Nyberg (der sammen med Ella Jensen har udgivet to monografier om sønderjyske dialekter) og Inge Lise Pedersen (der normalt arbejder med østdanske dialekter i forbindelse med Ømålsordbogen, men hvis artikel viser nytten af et tæt samarbejde de to ordbøger imellem).

Mindst lige så glade er vi for at have en af vore meddelere, Anders Fisker, blandt bidragyderne. Vi ser nemlig gerne, at *Ord & Sag* også bliver organ for det værdifulde arbejde med jysk sprog og kultur, der udføres af mange lægfolk, og som vi vil kunne drage god nytte af under det fortsatte ordbogsarbejde.

Idet vi takker for den interesse og hjælp, vi har modtaget i 1985, ønsker vi medarbejdere på institut og ordbog Dem en glædelig jul og et godt nytår.

Red.

OVE RASMUSSEN:

Året, der gik

Arbejdet med Jysk Ordbog har i årets sidste halvdel været centreret omkring redaktionen, idet supplerings af samlingerne nu kun foretages i begrænset omfang. Alligevel har ordbogssamlingen haft en tilvækst på ca. 26.000 kartotekssedler. En stor del af disse (ca. 11.500) hidrører fra optegnelser ved cand.mag. Per Østergaard, der var ansat i jobtilbud ved instituttet i tiden 1. september 1984 til 31. marts 1985; det drejer sig om optegnelser i god lydskrift fra Skivholme sogn (15 km. nord-vest for Århus). Resten af tilvæksten stammer hovedsagelig fra udskrift af besvarede spørgelister og supplerende oplysninger indsendt af vore meddelere og andre interesserede fra nær og fjern. Så langt borte fra som USA har vi modtaget ordlister fra en dansk-amerikaner, civilingeniør Chr. Ostergaard, født 1893 på en gård i Handrup ved Vestervig i Thy; skønt han forlod hjemsoget allerede som 14-årig, har han bevaret en ganske sikker erindring om dialekten og optegnet mange af dens specielle udtryk.

I takt med redaktionen har vi også i år bl.a. ved hjælp af langtidsledige cand.mag'ere og kontorister fremstillet en række dialektgeografiske kort på grundlag af spørgelistebeholdninger; sådanne kort vil i mange tilfælde komme til at indgå i ordbogen, i andre tilfælde frembyder de et godt grundlag for beskrivelsen af de dialektale træks udbredelse.

Som nævnt i beretningen sidste år var der her og der opstået huller i meddelernettet; hjulpet af bl.a. omsorgsassistenten og gennem omtale i lokalaviser er det nu lykkedes os at få god dækning i Sydvestsyssel, Himmerland, Østjylland mellem Hobro og Vejle, det vestlige Sønderjylland samt Sydslesvig. Herved er antallet af meddelere forøget fra ca. 425 til ca. 550.

Vi vil gerne takke meddelerne og andre bidragydere for hjælpen i det forløbne år.

Som nævnt har vi i den sidste del af året kunnet bruge hovedparten af vore kræfter på ordbogsredaktionen; dels er som nævnt suppleringen af samlingerne nu beskeden, dels er vi efter mange overvejelser og forarbejder nået frem til redaktionsprincipper, der efter vort skøn skulle gøre ordbogen lettilgængelig for brede brugerkredse. Det har været opmuntrende at konstatere, at redaktionsarbejdet med redaktørernes voksende erfaring og fortrolighed med de vedtagne principper kan skride hurtigere fremad, end vi hidtil har turdet håbe. Efter de seneste erfaringer skønnes en redaktør på et år at kunne behandle et grundmateriale på omkring 35.000 kartotekesedler. Der er grund til at tro, at tempoet ville blive øget yderligere, hvis der kunne sikres yderligere sekretærhjælp, og hvis faste ansættelser kunne afløse fondslønnede ansættelser af kortere og længere varighed; herved kunne den tid, der nu må anvendes til udfærdigelse af ansøgninger, administration af bevillinger etc. i stedet bruges til redaktion.

I årets løb er arbejdet med ordlisten (jf. *Ord & Sag* 3 s. 8 ff.) ført videre, og der er udarbejdet en ajourført, edb-lagret fortegnelse over ordbogens kilder (*Jysk Ordbog. Kildefortegnelse*. 101 sider). Begge arbejder betyder en lettelse for ordbogsredaktionen.

I en artikel i *Forskningen & Samfundet* i januar 1985 havde vi lejlighed til at give en kort redegørelse for ordbogsarbejdet og de vanskelige bevillingsmæssige forhold. Artiklen gav anledning til megen omtale i medierne og til mange opmuntrende tilkendegivelser. Det samme var tilfældet, da det lidt senere på året blev klart, at de jyske amtskommuner ikke mere ville forlænge en midlertidig støtte. Men selv om lokalpolitikere fra næsten alle partier har udtrykt sympati for vort arbejde, mente man, at det på længere sigt måtte være en statsopgave at finansiere ordbogsarbejdet.

På denne baggrund rettede ordbogsredaktionen i marts måned henvendelse til undervisningsministeren med anmodning om, at ordbogsarbejdet blev optaget på finansloven. Vor henvendelse er i skrivende stund endnu ikke blevet besvaret, men vi håber fortsat på en positiv reaktion.

I kraft af nedenstående fondsbevillinger etc. har det imidlertid været muligt at fastholde et uændret aktivitetsniveau i 1985:

Statens humanistiske Forskningsråd. Kr. 286.700 til udarbejdelse af ordliste etc.

Undervisningsministeriet, tipsmidlerne. Kr. 55.000 til ansættelse af redaktør.

Kreditforeningen Danmarks fond for særlige formål. Kr. 16.704 til sekretærhjælp.

Jyllands Kreditforenings fond. Kr. 16.704 til sekretærhjælp.

Arbejdsmarkedsnævnet for Århus amt. Kr. 100.000 til kontormedhjælp; kr. 537.600 til beskæftigelsesprojekt vedr. udnyttelse af spørge-listebesvarelser og ordning af samlinger med henblik på redaktion.

Aarhus Universitets Forskningsfond. Kr. 42.600 til ansættelse af redaktør; kr. 36.500 til ansættelse af sekretær.

Vi takker hermed for de givne bevillinger, af hvilke flere rækker ind i 1986. Hvis ordbogsarbejdet ikke i løbet af 1986 sikres en fast finansiering gennem optagelse på finansloven, håber vi på fortsat velvilje.

Magda Nyberg:

Hvor går grænsen

– for tyske låneords indtrængen i jysk?

Lærer M.B. Ottsen (f.1859 i Hostrup lidt øst for Tønder) udarbejdede i sit otium en ordbog (32 kladdehæfter) over sin egen vestsønderjyske dialekt. Ordbogen blev udgivet i årene 1963-1969 i udvalg for Folke- maals Publikationer (Serie A nr. 21). Den omfatter 4 bind og behand- ler ca. 10.000 enkeltord.

I denne ordbog er medtaget en lang række høj- og plattyske låne- ord, som er eller for manges vedkommende var gængse i sønderjysk dialekt, men som er ukendte eller sjældent brugte i rigsmål. Med disse låneord har jeg beskæftiget mig i en årrække.

Nu kan man interessere sig for låneord af mange årsager, man kan interessere sig for, hvad det er for en slags ord, der indlånes. Er det ord, der tilhører særlige fag- og sagområder (som landbrug, håndværk, byg- geskik, indbo), eller hører de til kulturlivet i almindelighed?

Man kan også se på, hvordan selve låneprocessen forløber. Behol- der ordene deres fremmede form, eller omformes de, så de kommer til at stemme overens med det låntagende sprogs lyd- og formsystem? Beholder man f.eks. udtalen *ts* i et ord som *Zweck* (= formål; i forbin- delsen “det har ingen Zweck” = det er formålsløst), eller tilpasser man det og siger *svæk*? Eller oversætter man simpelt hen det fremmede ord til dansk, således som det sker med f.eks. plattysk *Schaapkop*; ordet kan i plattysk anvendes om børnesygdommen fåresyge, og denne anvendelse har man indlånt i sønderjysk via et oversættelseslån: *få·rho’j* = fåresyge.

Man kan endelig interessere sig for låneordenes geografiske udbre- delse. Hvor langt op i Jylland kan de træffes? Forekommer de også i ømålene?

For at få et overblik over den geografiske udbredelse kan man – for det første – slå ordene efter i H.F. Feilbergs *Ordbog over de jyske almuesmål* (1886-1914).

Man kan – for det andet – undersøge det jyske materiale, der foreligger i Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (Aarhus Universitet) og på Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns Universitet). På sidstnævnte sted kan man desuden gennemgå, hvad der foreligger af stof inden for ømålene (det har faktisk vist sig, at mange af de låneord, der træffes i sønderjysk også kendes på øerne – især på Ærø, der jo har været administreret sammen med Sønderjylland op til 1864; men også på Fyn, de sydfynske øer og Langeland forekommer de i ret stort tal). Dette arkivmateriale består dels af oplysninger indsendt til institutterne af dialektinteresserede lægfolk, dels af optegnelser foretaget af sprogforskere, dels af udskrifter fra trykte kilder (dialektlitteratur, dagbogsoptegnelser, breve, gamle retsdokumenter m.m.).

Og endelig – for det tredje – kan man med stort udbytte gennemgå de spørgelistebesvarelser, som over en lang årrække (fra begyndelsen af 1950'erne) er indgået til Jysk Ordbog, indsendt af det store meddelelserkorps, der har stillet sig til rådighed med oplysninger til ordbogen.

Det sidste har jeg gjort for 80 låneords vedkommende, som har været medtaget på de udsendte spørgelister.

Hvis man sammenligner de udbredelsesmønstre, der kan konstateres i spørgelistebesvarelserne, med tilsvarende oplysninger i Feilbergs ordbog eller i dialektinstitutternes materiale, vil man konstatere, at der i de fleste tilfælde hersker overensstemmelse mellem de tre slags kilder.

Men i ikke helt få tilfælde giver spørgelistebesvarelserne en præcisering af udbredelsen, fordi man her har langt større belægstæthed end hos Feilberg og i arkivmaterialet. Man får en mere præcis fornemmelse af udbredelsens maksimale omfang, ligesom man får et indtryk af, om et ord er almindeligt brugt, eller det kun anvendes i bestemte sammenhænge. Ofte kan man erfare, at ordet nu til dags er ukendt, eller at det måske kun bruges af meget gamle mennesker.

I andre tilfælde viser det sig ud fra spørgelistebesvarelserne, at et ord har større geografisk udbredelse end angivet hos Feilberg, ligesom der undertiden meddeles betydninger, som afviger fra de i forvejen kendte. Undertiden anføres der også afvigende udtaleformer.

I det følgende skal jeg med nogle udvalgte eksempler illustrere, hvordan spørgelistebesvarelsene kan udvide vores kendskab til et ords geografiske udbredelse og betydningsomfang.

- 1° Eksempler på præcisering af udbredelsen inden for et allerede fastlagt område.

tadder (tarre) = boghvede.

Feilberg oplyser, at ordet forekommer i Nord-, Vest- og Mellemslesvig (det sidste område ligger syd for grænsen).

Af spørgelisterne fremgår det, at betegnelsen *tadder* ikke forekommer i det nordøstligste hjørne af Sønderjylland: egnen omkring Haderslev, strækkende sig mod syd til Løjtland. Her anvender man betegnelsen *boghvede* (udtalt *bo·chet*).

løbbes, løbbels = lerkugle (til at spille kugler med).

Feilberg anfører kun ordet i formen *løbbes* – fra Valsbøl (syd for grænsen, lidt vest for Flensborg), fra Vestslesvig og fra Darum (lidt nord for Ribe).

Ifølge spørgelistebesvarelsene træffes *løbbes* tæt belagt i hele det sønderjyske område, bortset fra Als, hvor betegnelsen fortrinsvis er *nøbbes*. Desuden findes *løbbes* mere spredt belagt i sydligt nørrejysk op til en linje Varde-Kolding.

Formen *løbbels* træffes i et vestsønderjysk område, hvor den er fremherskende i forhold til *løbbes*. Det er den gængse betegnelse fra Tønder til lidt syd for Ribe.

- 2° Eksempler på udvidelse af det geografiske område.

beram (i udtrykket ‘på beram’ = på slump, efter skøn).

Feilberg anfører kun udtrykket fra sydligt nørrejysk (Darum og Anst) samt fra Als.

En gennemgang af spørgelistebesvarelsene viser, at udtrykket er velkendt over hele Jylland, svagest repræsenteret i det midtøstjyske område, på Djursland og i Vendsyssel.

bon-bon, bom(-bom) = slik (bolsjer, konfekt o.a.; ordet er lånt fra fransk via plattysk).

Feilberg har kun ordet repræsenteret med et belæg fra Darum (Sydvestjylland).

Ifølge spørgelistebesvarelsene er ordet almindeligt først og fremmest i Sønderjylland, hvor det er meget stærkt repræsenteret. Men også i området lige nord for synes ordet at være velkendt, undertiden i sammensætningen *sukkerbom*. Ordet er – om end kun sporadisk – kendt op til en linje Skern å - Vejle.

dørns = opholdsstue, dagligstue.

Feilberg anfører ordet fra Syd- og Mellemslesvig (begge områder syd for grænsen), desuden fra Fanø samt fra et vestligt område op til Skern å.

Ifølge spørgelistebesvarelsene kan ordet mod vest træffes et stykke længere mod nord, nemlig til Nissum bredning, mod øst når betegnelsen op til Vejle fjord. Ordet er kraftigst repræsenteret i Sønderjylland; i Nørrejylland mindskes belægstheden, jo længere nordpå man kommer.

3° Eksempler på udvidelse af det geografiske område samt tilkomst af afvigende betydning.

pisel = storstue (der som oftest lå i enden af stuehuset og sjældent kunne opvarmes).

Feilberg anfører udelukkende sønderjyske og mellemslesvigske eksempler.

Arkivmaterialet og spørgelistebesvarelsene viser imidlertid, at ordet kan træffes, om end spredt, op til en linje Esbjerg-Kolding. Med hensyn til betydningen kan man registrere et skred fra 'storstue' til 'mindre opholdsstue' (altså samme betydning som *dørns*) i nogle af de nordligste belæg. Det drejer sig om lokaliteter som Hjortlund lidt nord for Ribe, Taps og Sønder Stenderup (to af de 8 sogne lige syd for Kolding). Her i yderkanten af området, hvor *pisel* kan forekomme, synes man at være blevet usikker på ordets betydning.

skuster (*schuster*) = skomager; undertiden med nedsættende betydning om ufaglært skomager: skoflikker.

Feilberg anfører belæg fra så spredte lokaliteter som Fjorde (Sydslesvig), Agerskov (Sønderjylland) og Agger (sydspidsen af Thy). Desuden findes det i Darum (Sydvestjylland).

I spørgelistebesvarelsene træffes glosen i sin neutrale betydning

‘skomager’ tæt repræsenteret i Sønderjylland og desuden i et nørrejysk område op til en linje Skern å - Vejle; lidt svagere repræsenteret er denne betydning af ordet i det øvrige Jylland.

I nedsættende eller spøgende anvendelse er ordet spredt afhjemlet i store dele af Jylland, dog er der ingen eksempler registreret nord for en linje Randers-Holstebro.

Endelig anvendes ordet i betydningen ‘sær fyr’, altså som nedsættende personbetegnelse i almindelighed. Denne anvendelse forekommer sporadisk i Nordvestjylland (Møborg), i Vesthimmerland (Ulstrup) og i Midtøstjylland (Vinderslev ved Silkeborg) – men tæt belagt i Vendsyssel.

Jo længere nordpå vi kommer, des mere fjerner betydningen sig altså fra ‘skomager’ (faglært eller ikke-faglært), og ordet går over til at være en nedsættende personbetegnelse i almindelighed. Det fremgår tillige af besvarelsene, at ordet er forældet; mange oplyser, at kun de gamle anvendte det.

buddike (*bojek*, *bork* mv.) = æske med (eller uden) låg, oprindelig lavet af træ.

Feilberg angiver betydningen ‘lille rund drejet trææske med låg, brugelig til sæbekop, smørbeholder’. Betegnelsen er belagt fra Thy, Mors, Vendsyssel, Nordvestjylland, Fanø og Anst (lidt vest for Kolding).

Ifølge spørgelistebesvarelsene betegner *buddike* en smørbeholder eller en beholder til andre madvarer – også til mælk og øl. Materialet kan være træ, porcelæn, glas og metal. Denne betydning er den almindeligste og forekommer kraftigt repræsenteret i Sønderjylland og i det sydlige Nørrejylland op til en linje Varde-Vejle. Ret svag er repræsentationen i det øvrige Jylland, og betegnelsen mangler tilsyneladende helt i en del af Ringkøbing amt (Ulfborg, Hind, Bølling og N.Horne herreder).

I betydningen ‘madtejne’ – altså den madkasse af træ man bragte med i marken – forekommer ordet sporadisk over hele Jylland (bortset fra det ovenfor nævnte område omkring Ringkøbing).

Som betegnelse for en æske til sygrej, knapper, smykker, eller diverse småting er ordet kendt over hele Jylland (stadig bortset fra Ringkøbing-egnen).

Som betegnelse for tobaksæske er ordet registreret fra 2 lokaliteter, nemlig Vejstrup (lige syd for Kolding) og Skagen landsogn.

I en enkelt meddelelse – fra Egå ved Århus – anvendes ordet som betegnelse for en lille beholder til at hænge om halsen. Heri kunne fx opbevares en mønt til offer i kirken. Fra to lokaliteter (Hvilsager på Djursland og Ø.Hornum i det nordlige Himmerland) siges *buddike* at betegne en læddike (det lille rum i en kiste, hvori man gemte penge og småting). Skulle der mon være tale om en sammenblanding af de to ord *læddike* og *buddike*? De minder jo typemæssigt om hinanden, desuden foreligger der et vist betydningsfællesskab: beholder af en eller anden art. Da begge ord længe har været ret sjældent brugte, kan en sammenblanding let opstå.

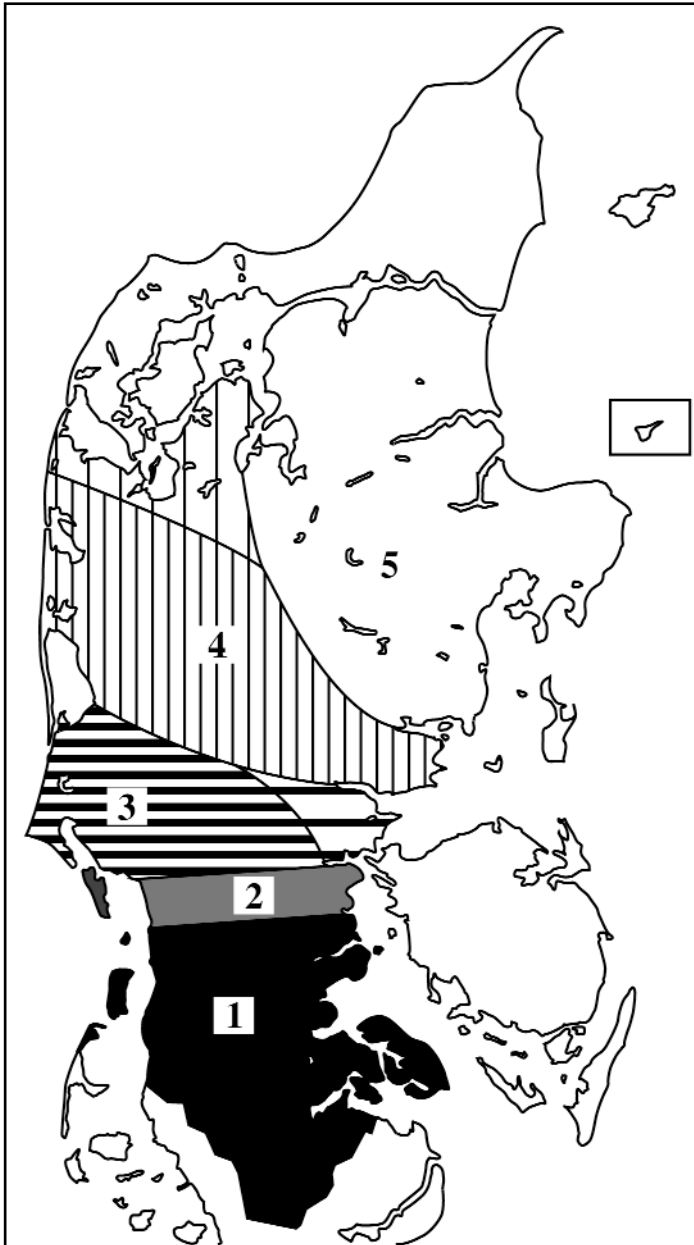
Til sidst skal jeg omtale nogle oplysninger, som jeg ikke rigtigt har kunnet forklare mig. Det drejer sig om to sønderjyske og et nordvestjysk belæg. De to sønderjyske meddelere skriver: “Jeg kender ikke en sådan ske” og “Det er ikke en ske, det er en smørkrukke”. Den nordvestjyske meddeler skriver: “Har hørt en ske omtalt som en *bojk*”.

Hvordan er begrebet ‘ske’ kommet ind i overvejelserne over ordet buddikes betydning? Kan der være tale om en fejllæsning af ordet *buddike* som buddiske? Eller er det mon betegnelsen *potageske*, der spøger i baggrunden? Det ville være interessant, om Jysk Ordbogs meddelere kunne bidrage til opklaringen af dette ejendommelige betydningskred.

Som en lille ekstra kommentar til *buddike* kan jeg oplyse, at ordet (som er indkommet via tysk), egentlig er det samme som latinsk *apotheca* og græsk *apothēkē* (jf. også *bodega*, *butik*). Ordet betød oprindeligt ‘forråds-kammer’, ‘vinlager’, og udviklede sig herfra til at betegne en stor beholder til opbevaring af forråd. Betydningsudviklingen er unægtelig løbet langt, når *buddike* tillige kan betegne en “lille beholder til at hænge om halsen”.

Et vigtigt moment i mine låneordsundersøgelser har været at finde frem til et geografisk mønster for de undersøgte ords udbredelse. Et sådant mønster synes så småt at tegne sig, jf. kortet næste side.

Som man ville vente, findes mange af de undersøgte låneord kun i Sønderjylland (område 1). I de tilfælde, hvor de når ud over Sønderjylland, træffes de i ret stort antal, men knap så tæt belagt, op til en linje Esbjerg-Kolding (i område 2). En ny grænselinje går fra Skern å til Kolding/Vejle. Lidt færre ord når herop i område 3, og de er gennemgående kraftigst repræsenteret i den vestlige del. Et endnu mindre antal træffes op til en linje Lemvig/Skive-Horsens (dvs. i område 4) og stadig kraftigst repræsenteret mod vest. Kun en ganske lille del af ordene kan træffes også i det øvrige Nørrejylland (område 5) og da ofte med temmelig spredte forekomster.

Der foregår med andre ord, når vi bevæger os op gennem Jylland fra syd til nord, en gradvis mindskelse i antallet af låneord og en gradvis mindskelse i tætheden af deres forekomster. Til afklaringsmønstret har spørgelistebesvarelserne ydet et meget vægtigt bidrag.

Anders Fisker og Viggo Sørensen:

Dialekten i Øster Han Herred

En dialekt og dens optegner

(Af Viggo Sørensen)

Hanherrederne er fra gammel tid navnet på den smalle bræmme af land, som forbinder Vendsyssel med Thy. Også i sproglig henseende kan området betragtes som en overgangszone, for det gennemskæres af en lang række dialektgrænser, der (set fra øst) kan siges at fjerne stadig flere af vendelbomålets træk og tilføje stadig flere af thybomålets.¹ Men en sådan betragtning af isolerede træk bør på den anden side ikke tilsløre, at hanherredsmålet af beboerne selv og deres naboer er blevet oplevet som et (stort set) ensartet sprog – i hvert fald, når man holder sig øst for Bygholm vejle. Set “indefra” eller på nært hold falder dialekternes sammenhæng kraftigere i øjnene end de momentvise ligheder med naboladialekterne.

Dialekten i den allervestligste del af hanherrederne, som vi på Jysk Ordbog helst regner med til thybomålet, har været velkendt i snart et århundrede gennem lærer C.M.C. Kvolsgaards bøger.² Anderledes sparsomt er det resterende (og egentlige) hanherredsmål blevet optegnet³ – indtil nu, hvor fhv. gårdejer Anders Fisker (f. 1916 i Haverslev sogn) har påtaget sig at nedfælde træk af slægtens historie og egnens kulturforhold i en lydskrift, som kompetent gengiver dialektens udtale. Fra det påbegyndte og efter planen omfattende manuskript bringer vi nedenfor en kort prøve (med oversættelse på modstående side). Indholdet af det valgte afsnit vil måske nok forekomme en og anden af vore læsere vel “moderne”; men det egner sig fortrinligt som udgangspunkt for det afsluttende signalement af hanherredsmålet, hvor jeg har forsøgt – med baggrund i Bent Jul Nielsens mere omfattende signalement af vendelbomålet⁴ – ganske kortfattet at pege på de mest karakteristiske momenter.

De 'ba:rə æn 'øwwər₁gǎng', sǎ hanj 'ræw'n, di trak 'bæl'læn 'o ham!
(Af Anders Fisker)

- 1 Jæn 'tøw's, 'dænj' 'gamməl 'sæj ka 'pas 'gât po 'Haw'slǎ
2 'såg'n; 'ejk fǎ'de te wi 'men'nær, te wi sku wæ 'ræw'wǎnnæn
3 (å wi 'ræ'nær 'hæl'lær 'ejk 'mæ, te 'anjær 'fålk 'trow'r ə),
4 men 'Haw'slǎ 'såg'n hå te'tøk 'hat ən slaw 'sturhes₁tij' i
5 di 'sist 'hunjjær 'o'r, æn 'tij', dæ 'no si 'uw' 'te o wæ fo-
6 'bij'.
7 'Si'l åm 'såg'nə 'leg'gær we 'Lij'm₁fyw'ræn, 'så hår
8 'fyw'rfeskə₁rij'ə 'ejk be'tyj' sǎ 'møj'. Dæ hå da 'ål₁stæj'-
9 jær 'bowə nu 'fo' 'feskərə we 'strǎ'næn, å 'di 'ha wal 'ås-
10 sǎ 'nåk djæt 'uw₁kom' 'we å sæl 'fesk te 'æj'nəns 'fålk, men
11 'da 'jow'ræn i 'Haw'slǎ 'såg'n ær o 'jaw'n 'gu' boni'te't å
12 'i de 'stu' å 'hi'le 'al'dri bløw'n 'skåj' o 'så'n₁flogtæn,
13 'så'rə 'mjæst 'lanj₁brog'ə, dæ hå 'gjijə 'löv₁brø'də te
14 'såg'nəs be'bow'ərə.
15 Da 'bønj'ærn wa 'sloppæn får 'hærrəmanjs'wællə å wa bløw'n
16 'sæl'æjərə får æn 'serka ha'lanj'n 'hunjjær 'o'r 'sij'n,
17 be'gjøjn di å gjö 'nøj we 'jow'ræn; å 'da ha di 'møj' 'får-
18 'di'l o 'de 'bro₁hu', dæ 'lå' we 'Haw'slǎ 'strǎ'n; 'da wa
19 'Haw'slǎ 'byj' sǎ 'apso₁lut dænj 'wil'ləst 'byj', mæ 'kråg-
20 gær we 'strǎ'næn, æn 'wånj₁mø₁l', 'tow' 'stu'r 'kjømmanjsfo-
21 'rætnəngær, æn 'stu'r 'smeddä, 'fli'r 'sne'kərə, å 'så sæl-
22 'føl'lə får'ud'n 'go'ræn æn 'hi'l dil 'jow'rlø₁s 'huw's.
23 De ska da 'enj₁römməs, te de 'ejk wa 'ål' 'fålkæn i 'di
24 'huw's, dæ mærkə 'te di 'gu' 'tij'r, få di 'flæst 'od'm ha
25 'møj' 'bettə 'mid'lær å po 'dænj' 'må' 'let å stå i'måd mæ;
26 men så'n hår æ wal 'ål'ti wæt å wel 'nåk de'swa'r 'åssə blyw
27 'we mæ.
28 Men 'så 'lij' 'fönnæn 'o'r 'nettæn₁hunjjær blöw dæ 'an-
29 'lå' æn 'ba'n i'mæl' 'Ål'bǎrrə å 'Fjær'slǎ; 'dænj' gjik
30 'gjæm'məl 'nö' 'sij' o 'såg'nə, å 'dæ'we kam sta'sjo'næn
31 'te å 'leg' i 'Bonjærup, å 'de ga æ 'hi'l 'ånjt resul'ta't,
32 får 'no blöw, åm a 'så mo 'sæj', 'tøng'də₁pong₁tə fløt æ 'hi'l
33 'ånjt 'ste 'hæn.
34 'Enj'n 'dænj' 'tij' sku 'fålk 'gja'n te 'Kjættrop hællær
35 Løg'stø'r, 'hwis di sku 'ha 'nøj' 'uw' 'øw'wær de 'daw'lə; ja
36 'sām'ti sku di en'da 'hi'l te 'Ål'bǎrrə, så de 'föllær 'näj-
37 stæn o sæ 'si'l, te 'dænj'₁gǎng' mot 'fålk så 'wit 'muw'lə

Det er kun en overgang, sagde han ræven, de trak skindet af ham!
(oversættelse ved Anders Fisker).

Jeg synes, at denne gamle talemåde kan passe godt på Haverslev sogn; det er ikke sådan, at vi mener, at vi skulle være rævesnu (og vi regner heller ikke med, at andre mennesker tror det), men Haverslev sogn har tilsyneladende haft en slags storhedstid i de forgangne hundrede år, en tid, der nu ser ud til at være forbi.

Selv om sognet ligger ved Limfjorden, så har fjordfiskeriet ikke haft nogen stor betydning. Der har da altid boet nogle fiskere ved fjordkysten, og de havde vel også nok deres udkomme ved at sælge fisk til egnens befolkning, men da jorden i Haverslev sogn er af jævn god bonitet og i det store og hele aldrig er blevet væsentligt skadet af sandflugten, så er det for det meste landbruget, der har givet levebrødet til sognets beboere.

Da bønderne var sluppet fri af herremandsvældet og var blevet selvejere for ca. halvandet hundrede år siden, begyndte de at dyrke jorden mere intensivt, og da havde de megen fordel af den skibsbro, der lå ved Haverslev strand. Da var Haverslev by så absolut den betydeligste by, med kro ved anløbspladsen, en vandmølle, to store købmandsforretninger, en stor smedje, flere snedkere, og så selvfølgelig foruden landbrugene en hel del jordløse huse.

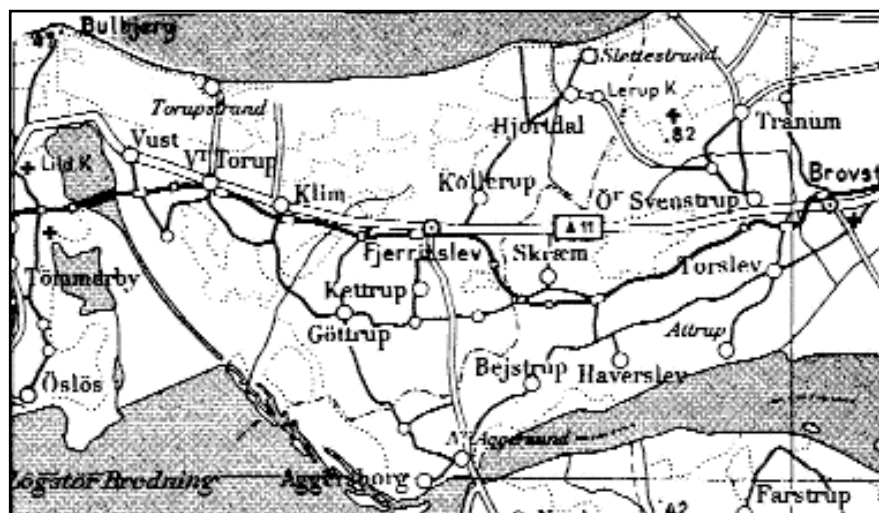
Det skal da indrømmes, at det ikke var alle beboerne i disse huse, der mærkede noget til de gode tider, for de fleste af dem havde meget små økonomiske ressourcer og derfor kun ringe kraft til at modstå sygdom og uheld; men sådan har det vel altid været, og det vil det desværre nok også blive ved med.

Men så umiddelbart før år 1900 blev der anlagt en jernbane mellem Ålborg og Fjerritslev; den gik gennem den nordre del af sognet, og derved kom stationen til at ligge i Bonderup, og det gav et helt andet resultat, for nu blev, om jeg så må sige, tyngdepunktet flyttet et helt andet sted hen.

Før den tid skulle man helst til Kettrup eller Løgstør, hvis man skulle have ting ud over det daglige. Ja, somme tider var man endda nødsaget til at rejse til Ålborg, så det følger næsten af sig selv, at dengang måtte folk såvidt muligt nøjes med, hvad man selv var i stand til at fremstille i egen bedrift, eller også hvad man kunne skaffe sig i omegnen.

- 38 'nøw wæs mæ, hwa di 'si'l war i'stanj' 'te å 'fræm'stel' i
 39 djæ 'ij'n be'drøwt, hællær 'åssæ 'hwa di ku 'skaf sæ i 'åm'-
 40 'æj'næn.
 41 Men 'så 'ær'ə te wi kommer 'te, te 'ræw'n gjik 'uw' 'o set
 42 'gu' 'skenj'. Si, i 'nettæn,hunjær å 'fij'rå,tres blöw 'så
 43 'Fjær'slæ,ba'næn lå 'ni'r; dænj ku 'ejk 'swå' sæ 'længær,
 44 får 'ål' 'fragt,gåssæ blöw 'no transpo'ti'ræ i 'last,bij'lær,
 45 'lissæm 'mannæ 'menj'skær 'si'l ha' fât 'bij'l. Å 'så i 'net-
 46 tæn,hunjær å hal'fjæs blöw 'såg'næ lå 'enj' 'ånj'jær 'Fjær's-
 47 læ, å 'så tow ə 'få'rt mæ 'ni'gång'an får 'Haw'slæ 'såg'n,
 48 få 'så blöw dær 'fåd'ə 'føst 'ålt fo 'reng' fo'benj'als te
 49 'åm'wær'dænæn, å 'få de 'ántj kam 'ål,teng' 'te å sku 'fo'-
 50 ræ,go' frá 'Fjær'slæ.
 51 Der æ ju 'så får æg'sæmpæl 'skæj' 'de, te 'ål' wi 'gammæl,
 52 dæ hå ku 'sit wåt 'snit 'te å flöt te 'Fjær'slæ, hå 'gjow'ə;
 53 å 'da 'fålk hå 'fåt æn 'wes te'böj'li,hi'ə 'te å 'gjö djæ
 54 'enj'kjy'b i 'Fjær'slæ, hæller i'no 'længær 'hæn', æ dæ 'no
 55 'snåt 'ejk 'mi'r æn ən 'hånj'ful 'kjøm,mænj' å 'hånj'wærkærə
 56 te'ba'g. 'Ar'bæs,fø'r 'fålk, dæ hå 'bow'ə i 'Haw'slæ 'såg'n
 57 'i æn 'o'r,rækkæ å 'si'l ka 'særræ får be'får'dreng 'te djæt
 58 'ar'bæ, blywwær ju 'nåk 'bow'n dæ 'djæ 'tij' uw'.
 59 Men 'jæn' 'teng' æ 'wes: Der 'ær ən 'hi'l dil 'øngær,
 60 'døgti 'lanj'mænj'jær i'no i Haw'slæ såg'n, å 'si'l åm 'di
 61 'hå'r 'djæt å 'döw' 'mæ, 'så ær ə 'sta'dig,wæk 'ejk så 'reng'
 62 nöj 'jow'r, di 'hå' å 'ar'bæ mæ; så læ wås 'ho'b te 'di mo 'ha
 63 ən 'fræm'tij', så 'di i 'hwær' 'fal' mo be'hål' 'skjenj'ə
 64 po 'ni'sæn.

Med Aalborg-Fjerritslev-banen (indviet 1897) og Thisted-Fjerritslev-banen (indviet 1904) blev Hanherrederne bundet sammen trafikalt. Først senere fulgte vejnettet trop.

Men så er det, at vi kommer til, at ræven gik ud af sit gode skind. Se, i 1964 blev så Fjerritslevbanen nedlagt; den kunne ikke længere hvile i sig selv økonomisk, for al fragtgods blev nu transporteret pr. lastbil, ligesom mange mennesker selv havde fået personbil. Og så i 1970 blev sognet lagt ind under Fjerritslev, og derved fremskyndedes negangen for Haverslev sogn, for da blev der for det første alt for dårlig forbindelse til omverdenen, og for det andet kom alting til at skulle foregå fra Fjerritslev.

Der er jo så f.eks. sket det, at alle vi gamle, der har kunnet se vores snit til at flytte til Fjerritslev, har gjort det; og da man har fået en vis tilbøjelighed til at foretage sine indkøb i Fjerritslev, eller endnu længere borte, er der nu snart ikke mere end en håndfuld købmænd og håndværkere tilbage. Mennesker i den arbejdsduelige alder, som har boet i Haverslev sogn i en årrække og som selv kan sørge for befodring til arbejdspladsen, bliver jo nok boende der hele deres tid.

Men een ting er helt sikkert: Der er en hel del yngre, dygtige landmænd endnu i Haverslev sogn, og selv om de har store problemer, så er den jord, de dyrker, ikke af nogen dårlig kvalitet; så lad os håbe, at de må have en fremtid, så i alle tilfælde *de* må beholde skindet på næsen.

Fjerritslev station, trafikknudepunkt indtil 1964, da både Aalborg- og Thisted-banen måtte lukke på grund af årlige driftsunderskud i million-kroners klassen. Efter foto i Niels Jensen: *Nordjyske jernbaner* (1976).

Kort signalement af hanherredsmålet

(Af Viggo Sørensen)

Ovenstående tekst viser meget klart en række karakteristiske træk ved dialekten i Øster Han Herred. Det skal i forbifarten bemærkes, at lydskriften er næsten den samme som i Bent Jul Nielsens signalement af vendelbomålet (*Ord & Sag* 1984, s. 25ff)⁵, og at de parentetiske tal i det følgende er linjehenvisninger tilbage til teksten.

1. Køn. I modsætning til hovedparten af Vendsyssel har man kun navneord af to forskellige køn: fælleskøn og intetkøn (ligesom i rigsmålet). Det hedder f.eks. med en og samme endelse *-(ə)n* (for fælleskøn) *ræw'n* = ræven (41) og *strå'nən* = stranden (9), medens vendelbomålet bøjer det førstnævnte ord som hankøn: *röw'i*, det sidstnævnte som hunnkøn: *straj'ən*.

2. Længdeforhold. Modsat vendelbomålets mange forlængede selvlyde i ord som *lə:g* = ligge og *skɑ:f* = skaffe (svarende til tostavellesord i rigsmålet) har hanherredsmålet forlænget medlyd eller slet ingen forlængelse: *leg* (31), *skaf* (39) – afhængigt af, om medlyden er stemt eller ustemt. Til gengæld ses forlængelse i næsten alle forled af sammensætninger, uanset om forleddet svarer til et to- eller énstavellesord i rigsmålet: det hedder f.eks. *'får₁di'l* = fordel (17-18) og *'ām₁əj'nən* = omegnen (39-40), som om ordene i rigsmålet havde formen *foredel*, *ommeegnen*. I denne henseende slutter hanherredsmålet sig til dialekterne i vest og syd; for i Vendsyssel siger man *'får₁di'l* hhv. *'om₁əj'nən* – uden nogen længde i forleddet.⁶

3. Bestanden af selvlyde. Som påvist af Arne Espegaard og Bent Jul Nielsen, har vendelbomålet et forbavsende stort antal selvlyde – 37, hedder det i forrige nummer af *Ord & Sag*. Hanherredsmålet er anderledes beskedent og har kun – udover rigsmålets selvlyde – gliderne *ij₁yj₁uw₁* samt en åben æ-lyd *ä* foran (-js). Se f.eks. *tij'* = tid (34), *byj'* = by (19), *huw's* = huse (22), *näjstən* = næsten (36-37); i sidstnævnte ord er den første selvlyd meget mere a-agtig end i f.eks. *əj'nəns* = egnens (10). Forskellen i de to selvlydssystemer berører navnlig de åbne lyde, idet vendelbomålets lydpar *ælə* og *ålå* hen over store ordmængder blot modsvares af hanherredsmålets *æ* hhv. *å*. I Vendsyssel hedder det f.eks.

så = (biordet) så, men *hå* = har (i tryksvag form); i Hanherrederne rimer de to ord: *så* (32), *hå* (53).

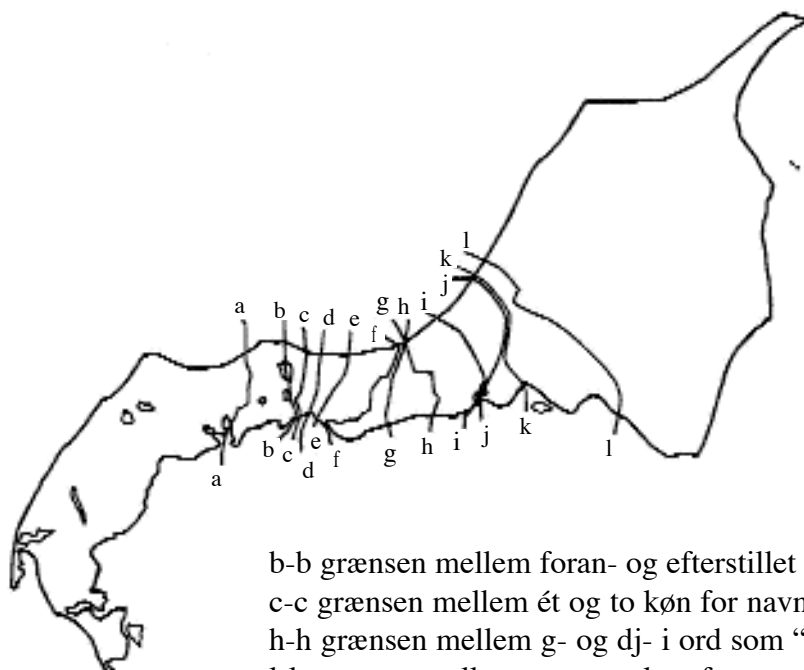
4. Ældre medlydsformer. Medens flere af de medlyde, vi kender fra middelalderdansk, er blevet underkastet radikale ændringer i vendelbomålet, har hanherredsmålet stort set fastholdt de gamle former. Tag blot nedslidningen i Vendsyssel af ældre dansk -nd og -d (i slutningen af stavelser) til hhv. -j og ingenting: *hujjer* = hundrede, *i'må* = imod. De tilsvarende hanherredsformer er *hunjør* (5) (med en j-farvet n-lyd, som endog rigsmålet har opgivet) og *i'måd* (25). Eller tag vendelbomålets forskydning frem i munden af gammelt k- og g- (i begyndelsen af stavelser, og kun foran medlyd der i forvejen dannes forrest i munden) til hhv. tj- og j- (el. dj-): *'ej₁tjy'b* = indkøb, *jik* (nogle steder: *djik*) = gik. Hanherredsmålet udviser kun svage tendenser i samme retning, nemlig opkomsten af et ekstra j: *'enj₁kjy'b* (54), *gjik* (29).

5. Ordforråd. Sprogprøven ovenfor rummer kun få ord og ordformer, der er helt særegne for hanherredsmålet. Dog kender vi nu kun ordet “brohoved” (*'bro₁hu* 18) fra Hanherrederne, når det drejer sig om ordets gamle konkrete betydning: (yderste ende af) skibs-, anløbsbro.⁷ Ordet “ikke” hedder næsten som i rigsmålet *ejk* (2, etc.), medens udtalen i praktisk taget alle de øvrige jyske dialekter (og herunder vendelbomålets *entj*) går tilbage til ordet “intet”. Og ligeså påfaldende er udviklingen af ældre -r(e)n til -*næn* i ord som *fönnæn* = førend (28) og *'ræw·wännæn* = rævevorn (2).⁸ Men ellers er der tale om ordformer og vendinger, som Hanherrederne deler med egnene mod øst eller vest, eller sågar det sydfor liggende Himmerland – og i mange tilfælde naturligvis med dem allesammen.⁹ Og det er vel netop hvad man ville forvente i en relativt tyndt befolket landsdel, der danner forbindelse mellem større og mere tætbefolkede egne.

Noter (til Viggo Sørensens afsnit):

- ¹ Niels Åge Nielsen: *De jyske Dialekter*. Kbh. 1959, s. 109. Forholdet illustreres heri af kortet, jeg har gengivet nederst på denne side (uden at jeg dog skal kommentere det nærmere).
- ² C.M.C. Kvolsgaard: *Fiskerliv i Vesterhanherred*, skildret i egnens mundart. Kbh. 1886. – samme: *Spredte træk af landbolivet*, optegnet i jysk mundart. Kbh. 1891. – Kvolsgaards bøger viser dialekten i brug, og læseren må herud fra selv slutte sig til dens lyd-, bøjningssystem etc.

- ³ Fortrinsvis i ordoptegnelser (med grov lydskrift) af gårdejer P. Hollensen (f. 1887 i Torslev sogn) samt i spredte rejseoptegnelser (dels af Arne Espegaard, dels af Århus-studerter).
- ⁴ *Ord & Sag* 4, s. 25ff. – En ligeså oplagt jævnføring vestpå med thybomålet har jeg undladt, idet jeg henviser til et kommende signalement af de nordvestjyske dialekter ved Torben Arboe Andersen, formentlig allerede i *Ord & Sag* 6.
- ⁵ Selvlyden i helt tryksvag stavelse (den, man også finder i slutningen af rigsmålsord som komme) noteres dog her som *a*, ikke *e*.
- ⁶ Noget helt andet er, at sådanne særlige længdeforhold m.v. i forled af sammensætninger nok engang har været fællesjysk. Jf. nærmere min artikel “Accentforhold i forledet af jyske sammensætninger” (i *Papers from the 8th Scandinavian conference of linguistics* I. Kbh. 1985, s. 245ff.)
- ⁷ Jf. *Ordbog over det Danske Sprog*, artiklen “Brohoved”, bet. 3.
- ⁸ Jf. *gån'næn* = gården (meddelt af Anders Fisker i anden forbindelse). Den pågældende udvikling har muligvis også fodfæste ovre på den modsatte bred af Limfjorden, hvorfra en meddeler lige har sendt os ordet *'tån'næn, wæj'r* = tordenvej.
- ⁹ Et løseligt gennemsyn af Jysk Ordbogs samling af synonymkort har bekræftet dette indtryk. Og læseren kan selv få lidt af den samme fornemmelse ved at blade tilbage i de ældre årgange af *Ord & Sag* og betragte udbredelsen af sådanne egns-gloser som ørestjært (= ørentvist, 1982, s. 11), bøje (= regnbyge, 1982, s. 35), korn-i-hus-grød (1983, s. 27), bedemand (= gildeindbyder, 1983, s. 41) og skudtørvbåre (om en trillebør, 1984, s. 49).

Hanherrederne og det sydvestlige Vendsyssel krydses af en lang række nord-syd-gående grænser mht. lydforhold, bøjningsmønstre etc. De mest iøjefaldende er:

- b-b grænsen mellem foran- og efterstillet kendeord (æ mand / manden);
 c-c grænsen mellem ét og to køn for navneordene (en barn / et barn);
 h-h grænsen mellem g- og dj- i ord som “gøre”;
 l-l grænsen mellem to og tre køn for navneordene (en mand / i mand).

Inge Lise Pedersen:

På jagt efter et ord

På landbrugsmuseet på Gl. Estrup er udstillet en række hilder¹ af forskellig konstruktion og størrelse, spændende fra gåse- til hestehilder. På et par af skiltene benævnes genstanden en *felke*. Denne benævnelse studsede jeg over da jeg for nogen tid siden besøgte museet, og da jeg kom hjem gik jeg i gang med at slå op i ordbøger for at finde ud af hvad det var for et ord og hvor i landet det havde været brugt som navn på en hilde. Men jagten var forgæves. Der var ingen felker at finde i ordbøgerne, hverken danske eller udenlandske, og i Institut for dansk Dialektforsknings samlinger af dialektord fandtes kun to sedler, der begge pegede tilbage til landbrugsmuseet eller rettere dets forgængere. Den ene seddel var en udskrift fra tidsskriftet Tidens Strøm, hvor ordet er anvendt i en omtale af den store landbrugsudstilling 1888. Genstandene fra denne udstilling blev begyndelsen til det landbrugsmuseum der idag befinder sig på Gl. Estrup. Den anden seddel var en udskrift fra Danske Folkemål 1943 med følgende tegning og tekst:

EN FELKE.

“Paa Dalum Landbrugsmuseum findes en Klodshilde til Heste af Form som hosstaaende Tegning. Den er angivet at være fra Faaborgeggen og der staar at det er “en Felke til Heste”. Kendes dette Ord nogetsteds i Betydningen en Hestehilde? Er der Fynboer, der kender dette “Felke” (ell. maaske “Fil(l)ike”)?”

Der er ingen der har reageret på dette spørgsmål. Med andre ord: alle tre indtil nu kendte forekomster af ordet *felke* hidrører fra landbrugsmuseet eller dets forgængere.

Nu er der jo flere jyske ord end vi kender i København (selv om vi skam kender mange), så jeg efterlyste ordet i Århus og fik prompte

svar – som altid når jeg har ulejlighet Institut for Jysk Sprog og Kulturforskning. Jo, de havde 3 sedler med dette ord. De to var fra H.P. Hansen, Herning. Den ene var inspireret af spørgsmålet i Danske Folke-mål. H.P. Hansen skriver:

“Indretningen af Træ og af Jern kender jeg godt, men selve Navnet kun fra Ladelund Landbrugsmuseum, hvor der findes en af Jern (en tilsvarende i Herning Museum). Men om Navnet så er lokalkendt i Sydjylland, det ved jeg ikke.”

På den anden seddel står:

“*fel’k* = hestelås til at hilde dyrets ben med. I Ladelund museum ligger to “Felker” – en ditto af træ (mosefund) i Hjørring museum.”

Den tredje seddel stammer fra Peter Skautrup. Han skriver:

“*fætk* – til at spænde om bagbenene og hindre hestens løb. Ribe Museum. Optegnet (formentlig efter Termansen) 1932.”

Med andre ord: 3 nye belæg på at ordet findes og lever – på museerne!

Landbrugsmuseets felker

Disse veje der alle førte tilbage til museumsverdenen havde gjort mig meget nysgerrig efter at finde ud af om det var et ord fra det virkelige liv der var kommet på museum, eller om ordet var et rent museumsord opstået inden for museernes egne mure.

Så en dag i efterårsferien drog jeg til Gl. Estrup med et skønsomt udvalg af familien, og mens de besøgte samlinger og gik tur i skoven, gik jeg på jagt i landbrugsmuseets gamle protokoller under kyndig vejledning af museumsinspektør Svend Nielsen. Det var i alt 18 genstande der blev kaldt felker i museets protokoller, fra vidt forskellige egne og i forskellig udformning, og det blev hurtigt klart for mig, at felke på et tidligt tidspunkt i museets historie var blevet benævnelsen på visse hildetyper (*klep og lås*), dvs. når en sådan hilde indgik i samlingen blev den ofte i protokollen indført som en *felke*, uanset hvad giveren eller sælgeren evt. kaldte den. De gamle museumsfolk havde hele opmærksomheden rettet mod genstandene (sagerne) og var ikke så opmærksomme på hvad de blev kaldt (ordene) – svarende til at sprogfolk undertiden har koncentreret sig om ordene og glemt det saglige.

Men hvorfor og hvornår blev den første felke indlemmet i samlingen? – for den *måtte* jo have haft navnet med sig.

Allerede i kataloget til Den nordiske Industri, Landbrug og Kunst-

udstilling i Kjøbenhavn 1888 optræder der *felker*. Der står:

“Nr. 296 Felkere – Nr. 297 Felke eller Felkelås med Nøgle – Nr. 298 Felker m. Nøgle”

– og dermed er kilden for omtalen i Tidens Strøm fundet.

Hvis man går til den ældste protokol fra Landbrugsmuseet i Lyngby finder man den første felke indført 1888. Dette år er indført to stk. felkere fra Bjerne i Svendborg amt, skænket af gårdejer J.P. Krog. Med andet blæk er k’et senere streget under og der er nedenunder skrevet med en anden hånd: *Fælie - Fælge* samt forklaringen på deres anvendelse:

“.. til at sætte paa løsgaaende Hestes Forben for bedre at kunne fange dem. Den mindre Fælge er til Bagbenet på en Tyr for at tæmme den.”

Ifølge museets katalog-kort er det denne felke der er afbildet i Danske Folkemål.

I de næste to indførsler, også fra 1888, skrives der henholdsvis “fælke eller felkelås med nøgle” og “fælker med nøgler”. Og et par numre senere optræder en fælke til gæs. Også i disse tre tilfælde er k’erne streget under. Gåsefelken er fra Fyn (men som så mange andre genstande indleveret af lærer Mortensen, Vallekilde) mens de andre stammer fra Vester Egesborg og Hammer sogn (begge i Sydsjælland).

Spørgsmålet er nu om det er muligt at forstå alle disse skriveformer som forsøg på at gengive samme ord.

Den person der har rettet til *fælie/fælge* har formentlig hørt ordet udtalt [*fæljə*] og foreslår (ad omvejen *fælie*) at det skrives *fælge*. På gåsefelken der er af umalet bøgetræ og synes ubrugt er der en utydelig blyantpåskrift. Ifølge museets katalog var det muligt endnu i 1977 at tyde den som: “En Fælge til Gæs, 25 øre Fyen”. Hvem der har skrevet det vides ikke.

Hvis vi går ud fra at det er det samme ord der søges gengivet som *felkelfælie/fælge*, kan det kun forklares på følgende måde:

Gårdejeren fra Fåborgegnen der kom med de første to felker kaldte dem [*fæljɹ*]. Han havde aldrig set ordet stavet, men regnede med at når det rimede på *vælger*, så måtte det vel også staves på samme måde. Og til de fine museumsfolk ville han gerne tale pænt, så han fortalte at sådan en hilde hed en [*fælgə*] – ligesom man kan høre fynboer udtale *bølge* og *vælge* med [*g*] når de vil være korrekte. Og til denne udtale svarer efter de normale danske retskrivningsregler skrivemåderne *felke* og *fælke*, så museumsmanden skrev ordet på denne måde. Senere støder en anden indsamler på en gåsehilde et sted på Fyn. Den bliver

kaldt en [fæljə] og det opfatter han som en udtale af *følge* og skriver dette navn på genstanden – men i protokollen indføres den som *fælke* til gæs.

Det er nærliggende at antage at det er indsamleren og indkøberen, lærer Mortensen, der har skrevet navn og pris på genstanden og måske også ham der har rettet eller står bag rettelserne i de tidligere indførsler, og bemærkningen om tyrefælgen fra Bjerne.

Nu er der det ved det, at en fynsk udtale [fæljə] normalt *ikke* svarer til *følge*; det er kun i nymodens ord som *vælge*, at *-lg* udtales som [-lj], i dialektens gamle ordforråd udtales det som [l] alene, fx *sælge* [sælə], *bælge* [bælə]. Ikke desto mindre kan man jævnlig se selv indfødte fynboer tolke former på [-ljə] som *-lge*; dyrlæge P. Jensen fra Kværndrup, der optegnede en mængde dialektalt stof på sin hjemegn giver fx formen [svæljə] opslagsformen *svælg* uden nogen kommentar, skønt lydformen peger på at ordet hedder *svælgende* eller *svælginge* (former der også kendes fra andre egne).

Langt mindre kan man da vente at en ikke-fynbo kan gennemskue at [fæljə] ikke kan være et gammelt *følge*, og lærer Mortensen der har indleveret gåsefælgen var formentlig ikke fra Fyn. Det eneste man på landbrugsmuseet ved om ham er at han var lærer i Vallekilde, at han rejste rundt bl.a. på Fyn og opkøbte gamle landbrugsredskaber og leverede en mængde genstande til landbrugsmuseet. Efter alt at dømme er der tale om Peder Mortensen (efter 1892: Bukh), lærer ved Vallekilde højskole. Han var fra Mors og selv landmand inden han blev højskolelærer – og så var han i øvrigt far til Niels Bukh fra Gymnastikhøjskolen i Ollerup.

Men hvis fynboerne har sagt [fæljə] og det ikke er *følge*, hvad er det så? Der er kun få muligheder, analogt med de lige nævnte former af ordet *svælg*: **fælgende* eller **fælginge* – eller tilsvarende med *-ld-*: **fældende*, **fældinge*. Er nogen af disse ord kendt?

Fælding(e)

I Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog findes faktisk et *fælding(e)* i flertal, skrevet *fellinger*. Det optræder i et inventarium fra Ågård anno 1495, hvor der mellem en tønne tjære og noget beg i en balje opregnes “en bolth med xij [dvs. 12] fellinger”. En bolt er en

jernstang hvortil fanger kunne lænkes, og sammen med den plejer man at støde på ordet *fjeder* der betyder fodlænke, man taler om at *sætte i bolt og fjeder*. Ud fra sammenhængen må man derfor slutte at der i kælderen på Ågård har befundet sig en jernstang med 12 (fod?)lænker. Endvidere anfører Kalkar *fældingshælde* (dvs. -hilde) fra Moths ordbog. Moth beskriver denne som “en helde af vol, med en snødder i den ene ende og en fælding i den anden”, dvs. en hilde af en tynd gren med et øje i den ene ende og en fælding (her vel at opfatte som: sammenføjning) i den anden.

Hvis vi går til de jyske dialekter findes der også enkelte gamle oplysninger om ordet. Molbechs Dialektlexikon anfører det fra Houbjerg herred og beskriver fældingen således:

“En af Reb og Qviste snoet Krands, som fæstes om Smalbenet paa et Kreatur, for derved igien at hefte enten Tøiret eller en Klep dvs. Klods.”

Det svarer helt til en beskrivelse hos Evald Tang Kristensen. I Jysk Almueliv fortælles om en hyrde i nærheden af Hagenstrup mølle (i Houbjerg herred) der sad og lavede mange ting, bl.a. fældinger:

“Disse sidste brugtes til et kreatur der skulle have en klæp (dette sattes om dets fodled i fældingstedet), eller til et får der ikke skulle gå løs ... Fældinger lavedes af hesselgrene på en kæps tykkelse ...“

Vi har således i Midtjylland et *fælding* som navn på en hilde eller en del af en hilde. Endelig har Feilberg i sin jyske ordbog *fælding* i 2 betydninger. Dels om en klove af bøjet eg til at binde kreaturer med på stalden (fra Middelsom og Lysgård herred), dels om en ring af rebværk der for at skåne dyrene lægges inden i den jernring kreaturerne får om foden når de hildes (Vendsyssel).

I alle tilfælde har vi formen *fælding*, men det er kun formen *fældinge*, som lydret kan give *fælje* i fynsk. Er vi da på vildspor? Jeg tror det ikke. Der er flere muligheder for at forklare *fælje*-formen. Den kan fx stamme fra sammensætninger med bindevokal *-e-*. En anden mulighed er en omdannelse fra den forventede form [fæli] til [fæljə]. Sådanne omdannelser er der eks. på spredt ud over det fynske område. Fx er tinding optegnet [tenjə] i Brenderup på Nordvestfyn, og [tejə] i Gudbjerg på Sydfyn; en kinding (dvs. vogntyve) kan hedde [kje:jə] i Højby på Østfyn; og vanding er skrevet *vaje* fra Salling på Fåborgkanten.

Der er selvfølgelig langt flere ord der kun er optegnet i den forventede lydrette form. De der skrider ud er typisk ord som man sjældent eller aldrig ser skrevet og som derfor heller ikke "holdes på plads" af den skrevne form. Fælding (eller fælde) er heller ikke et ord som der var nogen anledning til at læse eller skrive. Jeg mener derfor godt man kan tænke sig at det jyske og ældre danske fælding og det fynske fælde er samme ord.

Men hvad er *det* så for et ord? Og hvordan ser sådan en tingest ud?

Brugen af vredne vidjer

I den optegnelse fra Lysgård herred som Feilberg bygger på (nemlig Josef Kristensen fra Grønbæk) står der kun: "Felding el. Felling, en vreden sammensat Hesselkæp". Der siges altså ikke noget om anvendelsesområdet, men det er klart at der er tale om ganske samme genstand som hos Tang Kristensen.

Den grundigste beskrivelse af fældinger er således Tang Kristensens ovenfor nævnte skildring fra Houlbjerg herred. Den lyder i sin helhed (Jysk Almueliv. I, s. 21f):

"Lidt vesten for Hagenstrup mølle i nærheden af Busbjærg er en lavning, som kaldes Hjordesølen. Der havde en fæhjerne Kræn Bråd sit tilholdssted. De gamle snakkede meget om ham. Han havde hans tællehest dernede og sad og lavede mange ting: Halmkurve, riskurve, sædeløbe, melløbe, bikuber og fældinger. Disse sidste brugtes til et kreatur, der skulde have en klæp (dette sattes om dets fodled i fældingstedet), eller til et får, der ikke skulde gå løs. Fældingen blev nemlig lagt om fårets hals, og deri blev bundet et stykke reb til at fæste det med. Fældinger lavedes af hesselgrene på en kjæps tykkelse. Den blev først vreden om, for at den ikke skulde flække, og lagt en otte dags tid i solen for at blive sej. Dernæst blev den bukket over på midten, så der her dannedes et øje, men den ene gren skulde dog være noget længere end den anden. Disse to grene flættedes nu om hinanden indtil tæt ved, hvor den ene gren slap op. Der bukkedes atter den længste gren om, så der også her dannedes et øje, og den overskydende længde flættedes tilbage på den gamle flætning. Nu blev hele den egentlige flætning böjet om, så at begge ender kunde nå sammen, og nu puttades den ene ende ind i det første øje, der var blevet lavet, og stumpen der var bleven fra den første ombukning, blev puttet ind i det andet lavede øje. Dermed var fældingen færdig.

Slige fældinger brugtes også til klavebånd og bindsler. Klaven lukkedes op, ti det kunde fældingen jo ikke. Den var meget stærkere end reb. Man skulde se efter at tage de hesler, der havde hvid bark og ikke grågrøn, da hine var de sejeste."

Følger man denne opskrift ender man med en vidjering med en lås der minder en hel del om de vidjeringe som man kender i Norge, Sverige og Finland, hvor de har været anvendt til mange ting: hilder til heste, til tøjring af køer, som bærerem på rygsæk, hank på kurve, til at holde gærdestavrer sammen med, som skibbindinger, dørlukker – og meget andet.

Ove Arboe Høeg har i artiklen “Vidjer og viuspenniler” (*Norveg. Tidsskrift for Folkelivsgranskning* 20. 1977) gjort grundigt rede for både fremstillingen og brugen af vredne vidjer i Norge, med kort oversigt over vidjebrugen i Nordvesteuropa i øvrigt.

Vidjeringene kan være vidt forskellige af udseende og konstruktion: nogen af dem kan åbnes, andre ikke, men grundformen er den samme. De benævnes også vidt forskelligt; ofte kaldes de blot *vidjer*, men blandt de mange navne skal her nævnes nogen af dem som kan have forbindelse med det jyske fælding, nemlig *fetil*, *fetla* og *fetling* fra Norge, *fesling* fra Norge og Sverige, *fjättar* fra Gotland. Et grundlæggende træk ved fremstillingen af disse vidjer er at den tynde gren vrides og derved bliver mere bøjelig uden at miste sin styrke (der er flere der beretter at vredne vidjer var langt stærkere end reb).

Spennil fra Lunde i Norge. Efter foto i Ove Arboe Høghs artikel.

I Danmark er det mere småt med vidnesbyrd om brug af vredne vidjer. Ud over de omtalte *fældinger* fra Houlbjerg og Lysgård herred er jeg kun stødt på dem i ganske få sammenhænge: På Lyø og Ærø blev der brugt pilevidjer til at holde sammen på nogle pæle i en slags ålegård kaldet *landtøj*.² I den del af landet hvor stråtagene ikke blev syet fast, men holdt fast af tækkekæppe der blev bundet til tagkonstruktionen, kunne man bruge vidjer som bindemateriale. I slutningen af 1800-tallet brugte man tækkevidjer på Østfyn, Lolland-Falster, Møn og Bornholm.³ Fra Bornholm har vi også et navn på dem, idet amtmand Urne omtaler dem som *viggre*.

Samme Urne nævner at der på den almindelige bornholmske plov er en ring eller “et Jærn-Baand, siddende skraaes over eller omkring Aasen og Kniven, ved Hullet, for at styrke samme, at det ei skal ud-

flækkes eller slides af Kniven, naar kiøres imod en Steen”.⁴ Dette jernbånd kaldes *veddien*, af Åge Rohman der har udgivet Urnes beskrivelse tolket som bestemt form af *viddja* “bøjle eller bånd der lægges omkring noget for at spænde det sammen”. Det kan næsten kun forstås på den måde at man tidligere har brugt vidjer til denne ring, og da man udskiftede vidjeringen med en jernring beholdt man det gamle navn. Og det svarer til at man i svensk dialekt kalder en jernspole der holder harvens to dele sammen for en *härvavidja*.

Også i Jylland kan man finde sproglige tegn på brug af vredne vidjer. I Feilbergs ordbog står således (under opslagsformen *vreje*) flertalsformen *vræjer* som ud fra sammenhængen kun kan betyde hilder. Udtalen *vræj* svarer til stavemåden *vrid*, og dette ord kendes fra Samsø i betydningen et bundt sammenvredet ris, hø, halm. Det er nærliggende at tolke dette *vræj* som navn på hilde af snoede vidjer, så meget mere som Tang Kristensens beretning hvori det forekommer er fra Aidt sogn, dvs. fra samme herred som beskrivelsen af hvordan man fremstillede fældinger af snoede vidjer.

Går vi til ældre kilder finder vi flere udtryk hvori vredne vidjer indgår. Kalkar nævner sammensætningen *Vridevånd* “bøjelig kvist” (*Kalkar V*, s. 1185) og han anfører under *vid(j)e* “dersom man vrider en vje, hvilcken mand bruger til at binde med”. Et ordsprog som “Mand skal vrie vidien mæn hun er grøn” (dvs. mens den er frisk) forudsætter vel også at det med at sno vidjer var en almindelig kendt arbejdsproces. Og skal man være lidt dristig kan betegnelsen *vridel* (i former som *vrille*, *vrælle*, *vrøller*) om et primitivt dørlukke tages som indicium for at man også i Danmark har brugt vredne vidjer til dørlukke.⁵

Ud fra disse spredte oplysninger om brugen af snoede vidjer i Danmark kan man slutte at deres anvendelsesområde har været ganske stort, omend måske ikke helt så omfattende som i Norge, Sverige og Finland, hvor vidjer har været det dominerende materiale især til bæreremme af forskellige slags og som dele af tøjlr og hilder. I Danmark er vidjerne tidligere end i vore nabolande blevet erstattet af andre materialer. De oplysninger vi har er derfor spredte og mangelfulde.

Men hvis vi følger ordet i stedet for sagen, hvad så?

Fjeder

I 1495 blev fælding brugt om en fodlænke til fanger. Sådan en fodlænke hedder almindeligvis en *fjeder*; den nævnes allerede i Eriks Sjællandske Lov. I 1500-1600 tallet støder man ofte på *fjeder* om fodlænke, dels til fanger dels til heste. I en folkevisе står således: “Saa løste hun hest aff fieder”, og fra Tuse herredsting nævnes 1492 at en hest kom tilløbende uden at være hindret af hverken “helæ eller fiædher”. I universitetsregnskabet fra 1540 omtales “en fiæder till heste” (vedr. en gård i Ganløse sogn) og Anders Sørensen Vedel taler i sin Sakso-oversættelse om at lægge hestene “udi iernfedre”. I Drigstrups bylov (på Hindsholm) fra 1698 er det fastsat at vrinske heste skal forvares i “fædere eller anden sterck giemme”, og fra Århus nævnes 1636 en heste-fjeder.

Også i de udgivne tingbøger fra 1600-tallet findes *fjeder* om hestehilde både fra Sokkelund, Herlufsholm og Åsum (derimod ikke i Skast herreds tingbog, idet den ifølge registrene slet ikke omtaler hilder). Det er således en meget udbredt betegnelse i 1600-tallet.

Men i danske dialekter findes ordet tilsyneladende ikke med denne betydning. Det gør det derimod i flere svenske dialekter, fx siger Dalmålsordboken (bd. I, s. 482) *fjätter* hestetøj bestående af hovlænke med kæde, og *fjäderklave* hovlænke af jern til hestetøj. Gotlandsk Ordbok nævner at *fjätter* er en vidje som køerne bindes med, og har også et *fjättra* som betyder ko- og hestebindsel af sammenvredne vidjer. I norske dialekter findes et *fjetra* der betyder sætte fast, hindre i at røre sig, men selve hilden kaldes bl.a. *futul*, *fytel*, *fitel*. Disse former antages opstået ved påvirkning fra et andet ord *fetel* som betyder en bærerem (af vredne vidjer).

En sådan sammenblanding af *fjeder* og *fedel* (som *fetel* ville hedde på dansk) må vi også regne med i danske dialekter. På Bornholm kaldte man en hilde med lås for [*fjæ·ðal*]. Og hertil svarer sikkert et par sjællandske optegnelser. I 1936 fortæller en mand fra Bårse i Sydsjælland:

“Når hestene gik løse om efteråret fik de fedler på (*feðli*). En fedel bestod af en jernbøjle der fastgjordes om hestens ene forfod; ved bøjlen var fæstet en træklods som hesten slæbte om med.”

I 1955 fortæller en anden sjællænder fra sin tidlige ungdom da han tjente som karl i Kirke Hyllinge i Horns herred om en hingst som havde fedel [*feðal*] på, dvs. en jernlænke mellem forbenene til at hindre bevægelsesfriheden. Begge disse ord har betydningen fra *fjeder*, mens formen helt eller delvis stammer fra *fedel*. I Åstrup på Sydfyn er optegnet et [*fæld*] felt med samme betydning; det kunne også tænkes at være en lidt afsporet udgave af dette ord.

Fra disse former er der ikke langt til *fælding*. Det er nemlig ganske almindeligt at finde ing-afledninger til eksisterende substantiver med samme betydning som det uafledte ord. Fra ømålsområdet kan nævnes *arne* og *arning*, og fra jysk *fæssel* og *fæsling* (om stropper på stunthoser). Hos Kalkar kan man finde sideformer som *vrild(e)*, *vrilding* (begge efter Moth) om et lille knippe. Det kan for øvrigt også hedde *vrilt(e)* – og så ligner situationen jo *fedel*, *fælding*, *felt* ganske meget. Dertil kommer at et *fetling* (som findes i norsk) eller **fed(e)ling* normalt vil blive til *fælding* (ligesom -t'et er svundet i *killing* der er en afledning til kat). Med andre ord: der er ikke noget i vejen for at betragte *fedel*, *felt* og *fælding* og dermed [*fæljə*] som havende samme dobbelte oprindelse, nemlig *fjeder* og (opr. *fetil*>) *fedel*.

Jagten skulle dermed være slut, men inden vi forlader den er der et andet ord – eller måske blot en anden betydning – der skal med ind i billedet.

Fælding i betydningen “hestens kodeled”

Der er jo nok nogen af de jyske læsere som har tænkt ved sig selv: Jamen, ved hun da ikke at vi godt kender ordet *fælding* i Jylland, men i en anden betydning? Det ved hun godt og kortet på s. 34 viser bl.a. udbredelsen af ordet i jyske dialekter i betydningen “kodeled”. I andre danske dialekter kendes ordet ikke i denne betydning, og heller ikke i Norge og Sverige. Derimod har man i nedertysk *fätling* (ved siden af *fetel*, *fätel*), ganske svarende til jysk *fælding*.

Ved siden af *fælding* kan man også kalde kodeledet *fældingsted* og *fælding(s)led* (se udbredelsen på kortet). Der er ikke mange belæg på disse ord, men dem der kendes er forholdsvis gamle: de er fx optegnet af Lyngby, Schade (på Mors), Feilberg og Tang Kristensen, og ét er fra Molbechs Dialektordbog – altså stort set fra forrige århundrede. Kun ét belæg er fra en moderne spørgeliste, hvorimod næsten alle forekom-

sterne af *fælding* i betydningen “kode” er fra Jysk Ordbogs spørgeliste Y22.

Kalkar definerer fældingssted som “led, ledemod” og anfører Moth som kilde til denne oplysning. Moths ordbog er fra ca. 1700. Han anfører kun sjældent sine kilder, så det er vanskeligt at vide hvad han bygger denne definition på; man kunne have en mistanke om at han generaliserer ud fra et eller to eksempler hvor ordet anvendes om kodeledet.

Denne mistanke bygger blandt andet på at *fældingsted* allerede i 1514 betyder “kode”. Med denne betydning bruges det i en gammel lægebog, hvor det skrives *fillingstedh*, og i samme bog omtales også *fælinþadhræ* dvs. åren i kodeledet. Sproget i denne lægebog siges at være noget jyskpræget, og teksten stemmer overens med en tysk hestelægebog fra 1300-tallet.⁶ På højtysk kaldes koden *Fessel*, og denne benævnelse findes også både på dansk og svensk i mange af de lægebøger der behandler husdyrsygdomme. Adskillige af disse lægebøger bygger nemlig helt eller delvis på gamle tyske hestelægebøger.⁷

På denne baggrund er jeg mest tilbøjelig til at antage at det jyske *fælding* og *fældingsted* i betydningen kodeled længst ude stammer fra det nedertyske *fätel*, *fätling*, hvad i øvrigt også er tilfældet med ordet *kode* der kommer af middelnedertysk *kote*.

Udbredelsen af *fælding* kunne synes at modsige at det skulle være tysk lån, men hertil kan bemærkes to ting. Tyske låneord er ikke altid lånt gennem sprogkontakt i grænseområdet mellem dansk og tysk, men ofte kommet ind i dansk ad andre veje. I dette tilfælde er der mulighed for at ordet fra gammel tid er indlånt via de tyske hestelægebøger; den gamle veterinære terminologi er i det hele taget – ikke mindst hvad heste angår – stærkt influeret af tysk. For det andet kan den nuværende udbredelse være rester af en større udbredelse. Vi ved jo fx ikke hvor Moths oplysning om ordet stammer fra.

Under alle omstændigheder står tilbage at finde ud af om dette *fælding* (II) har noget at gøre med *fælding* (I) i betydningen “hilde af vredne vidjer”.

Fælding I og fælding II – et eller to ord?

I tysk har man også to betydninger/to enslydende ord. Højtysk *Fessel* betyder dels “bånd, lænke”, dels kodeled; og nyere højtyske ordbøger

antager at det er to forskellige ord, idet *Fessel* “kode” er en afledning til *Fuss* “fod”, mens *Fessel* I svarer til nordisk *fetil*. I det nedertyske område regnes *Vettel* I og II for at være samme ord. *Vettel* I har i middelnedertysk betydningen “rem, hosebånd”, og i ældre holstensk kan det bruges om de læderremme vognkassen hang i på de bedre personvogne (Mensing. I, s. 58). I dialekterne kan det imidlertid også betyde “fodlænke, hilde”, og man antager at betydning II “kodeled” er opstået ved at betydningen er gået fra “hilde” til “det sted på hesten hvor hilden anbringes”.⁸

Jeg tør ikke afgøre de interne tyske uenigheder på dette punkt, men nøjes med at anføre et par ting fra det nordiske materiale der støtter den nedertyske forklaring.

Vi har ved siden af *fælding* II en sammensætning *fældingssted*, som kun kan forstås som “det sted hvor fældingen sidder”, ligesom *bæltsted* er det sted hvor bæltet har sin plads. Desuden har vi *fælding(s)led* der ganske svarer til nedertysk *Fetellenk* og norsk *hildeled* (*heldeli(d)* Ross, s. 315).⁹ Endelig har vi både *fælding* og *fældingssted* i samme tekst, nemlig den ovenfor citerede Tang Kristensen beretning. I denne er *fælding* “hilde” i hvert fald opfattet som det primære. Men hvad så med Moth? Hos ham ser det ud til at et *fælding* med en helt tredje betydning indgår i to sammensætninger, en der betyder “kode”, og en der betyder “hilde”. Måske skulle man se nærmere på Moth.

Fælding og felke i Moths ordbog

Moths ordbog er aldrig blevet trykt, men foreligger som en række håndskrevne folianter på Det kongelige Bibliotek (samt i en enkelt håndskreven afskrift til brug for redaktionen af Gammeldansk Ordbog). Man kan altså ikke bare gå hen og tage den ned af hylden og slå op. Men nu var det blevet mig magtpåliggende at komme bag om Kalkar og se om der stod mere hos Moth end det fremgik af Kalkars citat.

Det blev en særpræget oplevelse, for hos Moth stod der:

“Feldingshelde 1. Feldik 1. Felke /en/ Er en hilde af Vol på hvilken er en snødder i den ene og en fælding i den anden ende. *Compes viminea cum duabus fibulis*”.

Et andet sted i ordbogen skriver Moth at “Felding er en sammenføjning af to stykker”, mens snødder siges at være “et öie på et reb eller helde

af vidier som snoes om hestens ben som skal tijres [dvs. tøjres]”. Fældingshilden må selvfølgelig være en vidjehilde med et øje i den ene ende og en sammenføjning (en slags lås) i den anden ende. Den latinske definition skelner ikke mellem afslutningerne, men kalder blot fældingshilden for “en fodlænke af vidjer med to spænder” (fibula = (egl.) alt hvad der sammenfæster eller sammenholder noget). Hilden har altså sit navn fra den lukning der er i den ene ende af den.

Fældingssted beskriver Moth på følgende måde:

“Fældingssted kaldes det sted paa et lægem hvor to lemmer foies sammen med led. Juntura [dvs. sammenføjning]”.

Dette er en slags kombination af de to definitioner han har af *fælding*, idet dette ord ikke blot siges at betegne en sammenføjning af to stykker, men også siges at betyde en sammenføjning med led. Den første betydning kendes også fra ældre kilder; hvor Moth har den anden betydning fra vides ikke, men det er stadig nærliggende at antage at det er et *fælding* “kodeled” der er generaliseret ud fra.

Det mest overraskende var imidlertid de to sideformer som Kalkar har udeladt i sin artikel *fældingshælde* (der udelukkende bygger på Moth): Landbrugsmuseets *felke*, – hvorom det netop var sandsynliggjort at det slet ikke havde nogen selvstændig eksistens, men var en omtolkning af *fæljə* der igen var en fynsk udtale af *fælding(e)* – dukkede nu pludselig op igen anno 1700, og som sideform til *fælding* (ved siden af et *feldik* som står ganske alene).

Jagten kan ikke gå videre, for der er kun det ene spor og det ender blindt på dette sted. Jeg fik ikke ram på det bytte jeg havde udset mig, men helt uden udbytte har jagten alligevel ikke været: En række tilsyneladende enkeltstående og isolerede ord (og lige så isolerede saglige oplysninger) blev ført sammen til gensidig belysning og forklaring. Og samtidig – håber jeg – blev det demonstreret at jysk og øsmål ikke er isolerede sprog, men at man jævnlig har brug for det ene til at forstå det andet med.

Noter

- ¹ Her og i det følgende brugt som samlebetegnelse for hilde, åg og klep.
- ² Ove Arboe Høeg citerer brev fra Ole Højrup som kun kender til denne brug af vidjeringe i Danmark (Norveg. 1977, s. 97). Om landtøjet se Ole Højrup i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1955, s. 35-45.

- 3 Alan Hjorth Rasmussen: *Stråtage* (1966), s. 15-17 og s. 29ff.
- 4 I.C. Urne: *Ager Dyrkningens Behandling paa Bornholm [omkr. 1760]* (1964) s. 102 og s. 112 (med note).
- 5 Poul Andersen: Hvirvel og Vridel; i *Festskrift til Kristian Hald* (1974) s. 201f.
- 6 F. Orth: *Danmarks Trylleformler I-II* (1917-21) s. 61.
- 7 K. Boers: Dansk Veterinær Folkemedicin; i *Dansk Veterinærhistorisk Aarbog* 1939, s. 7.
- 8 E. Kück: *Lüneburger Wörterbuch* (1942-67) I, s. 434; samme forklaring i Grimms ordbog.
- 9 Hertil kan føjes bornholmsk *hildekode*.

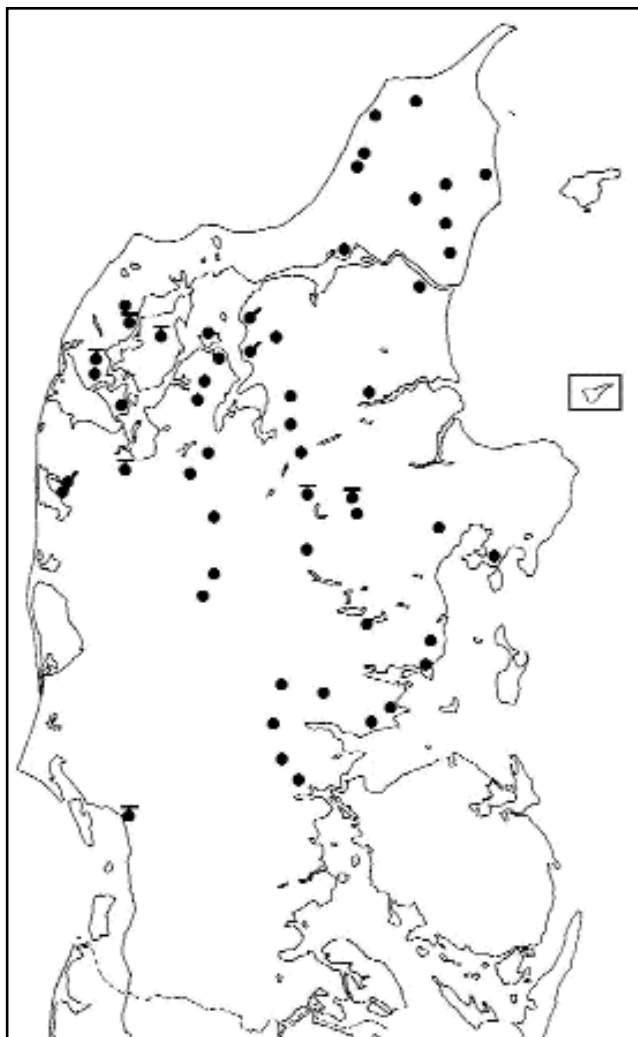
Litteraturforkortelser:

Jysk almueliv = E. Tang Kristensen. *Gamle folks fortælling om det jyske almueliv*. 1891 ff.

Kalkar = O. Kalkar. *Ordbog til det ældre danske Sprog*. 1881 ff.

Mensing = O. Mensing. *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. 1927 ff.

Ross = H. Ross. *Norsk Ordbog*. 1895 (genoptrykt 1971).

“Fælding” og sammensætninger med dette ord brugt som betegnelser for kodeleddet på en hest.

Viggo Sørensen:

Af skjulte kilder

Fru Marie Kleis, meddeler for Tved sogn på Mols, har – foruden glimrende spørgelistebesvarelser – skænket Jysk Ordbog en lille notesbog, som har tilhørt hendes afdøde broder, snedker og landpost Søren Karl Sørensen (f. 1880). Af ydre er bogen beskeden, men indholdet er så sandelig interessant.

Jeg tænker ikke så meget på de skitser til møbler etc., der opfylder de fleste af notesbogens sider (sammen med spredte måltagninger, materialeberegninger m.v.) – selv om dette stof utvivlsomt kunne have interesse for håndværks- og lokalhistorikere. Nej, jeg tænker naturligvis på de lister med dialektgloser, som S.K. Sørensen har ført ind mellem alt det andet, dog i reglen på særskilte sider. Et par af listerne er dateret (inden for perioden 1931-43), og det ser ud til at være gloser hørt gennem mange år (vel bl.a. under arbejdet som landpost), der er blevet nedskrevet her: et par hundrede i tallet (med nogle dubletter imellem).

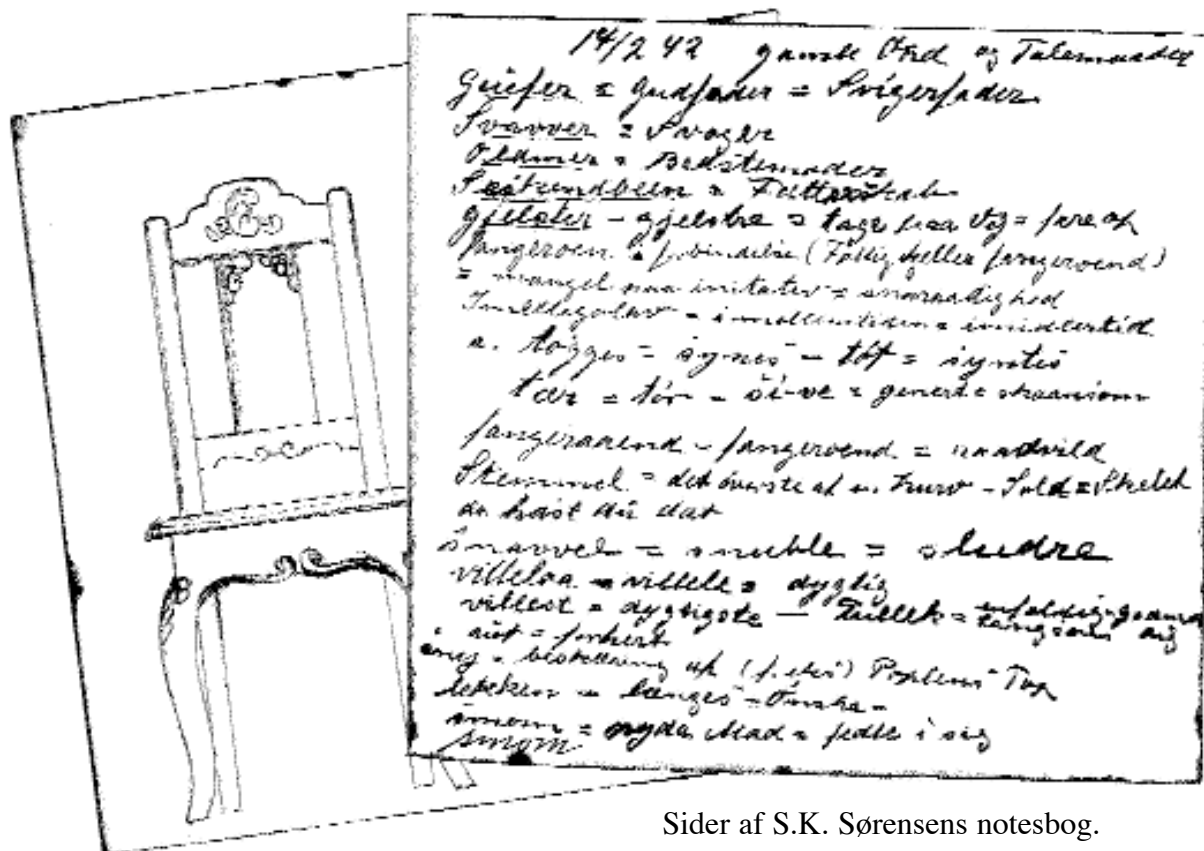
Fra anden side ved vi, at Mols hørte til de mere uberørte dele af Djursland, som først efter 2. verdenskrig kom under stærkere indflydelse af bykulturen. Dialekten holdt sig godt hernede – så godt, at Niels Åge Nielsen endnu i 50erne kunne optegne Jysk Ordbogs største sær-samling efter den genuint dialekttalende Mine Sørensen (f. 1867). Så det er ikke sært, at S.K. Sørensens 25-35 år ældre gloseliste rummer godbidder for Jysk Ordbog.

Djurslandsmålene (og de nært beslægtede dialekter på Samsø) betegner på mange måder en “blød overgang” mellem jysk og ødansk, men opviser også helt særegne træk – ikke mindst i ordforrådet (jf. Inger Ejskjærs artikel om samsisk i *Ord & Sag* 1984). Og S.K. Sørensens notesbog rummer da også snesevis af egns-gloser, såsom: *at disse* (= die, give bryst), *fangrådende* (= rådvild), *holmland* (= forpløjning,

endeager), *kyllingebrummel* (udtalt *killi-*) (= sludder, vås), *purkelig* (= smågnaven), *at smumme* (= guffe i sig, nyde noget mad), *teg/tøg* (= mados), *at trame* (udtalt *trå-m*) (= klemme, pine), *vejt!* (= gå til højre! sagt til heste), *æn/øn* (= vammel, uden meget smag).

Men alle de nævnte (og flere til) er trods alt velafhjemlede i forvejen, ikke mindst i optegnelserne efter Mine Sørensen. Virkelig værdifulde bliver S.K. Sørensens gloselister først, hvor Jysk Ordbog kun har få og usikre optegnelser om de pågældende ord, men hvor disse nu bekræftes og evt. nuanceres af det nytilkomne materiale. Jeg skal give et par eksempler.

1° I ordbogssamlingen har vi haft nogle få optegnelser liggende under opslagsordet *kans*. Ikke det *kans*, som kendes spredt i Jylland med betydningen "mulighed, lejlighed etc." (jf. rigsmålets *chance*). Men et *kans*, som Evald Tang Kristensen i slutningen af 1800-tallet er stødt på i Hornslet sogn (nord for Århus): *Kåånds er lavet af gryn og vand, kogt f.ex. på et flæskeben. Der er ingen kål på, og de* (dvs. retten) *kaldes også fedtvælling.* (Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, Tillægsbind III, s. 183). Den eneste anden kilde har været en

Sider af S.K. Sørensens notesbog.

over hundrede år ældre indberetning fra provst Jacob Hasse (Skive) til Danske Kancelli i 1743, hvori det bl.a. hedder: “*Kands. Fleskvelling, som bonden laver af Gryn og Flesk, naar Hand feyler* (dvs. mangler) *Kaal.*” Ordets geografiske tilhørsforhold i sidstnævnte kilde er tvivlsomt; datidens lærde bemærkede sjældent andet end de store dialekt-skel: jysk over for sjællandsk etc.

Med S.K. Sørensens meddelelse “*Kaaens = Kaalsuppe uden Kaal*” har vi nu fået ikke blot den smukkeste bekræftelse på de to tidligere kilders betydningsangivelse; vi har også fået sikkerhed for, at ordet har overlevet helt ind i vort eget århundrede (selv om hverken Mine Sørensen eller den noget tidligere optegner Niels Nielsen, ligeledes fra Mols, kendte ordet); endelig kan Tang Kristensens og S.K. Sørensens optegnelser med rimelighed tages til indtægt for, at ordets centrale udbredelsesområde (eller måske de sidste rester af det) har været egnen nord og nordøst for Århus, medens dets anvendelse videre om er mere end tvivlsom (idet provst Hasse kan have hørt det uden-sogns eller af en udefra kommende).

2° En spørgelistebesvarelse i 1967 fra Vistoft sogn på Mols indeholdt – som svar på spørgsmålet om, hvad man kaldte en snavset rand på linned – ordet *naaerk*. Da det pågældende stof i 1969 blev udskrevet til ordbogssamlingen, blev den nævnte meddelelse anbragt under opslagsordet *nork*. Hér lå intet stof (med den betydning) i forvejen, og da der heller ikke siden er indgået nogen meddelelser, som kunne bekræfte ordets eksistens, ville vi nok - når redaktionen når frem til N - undlade at medtage det i ordbogen.

Men S.K. Sørensens notesbog udelukker denne mulighed. I hans lister optræder ordet hele to gange, skrevet hhv. *Naark* og *Naaerk*, og med oversættelserne “= (et) *Mærke (snittet eller slaaet)*” hhv. blot “= (et) *Mærke*”. Lidt længere omme finder man tilmed, hvad der kan tolkes som det tilsvarende udsagnsord: “*naark = mærke*”. Vi tør herefter tage for givet, at man på Mols har benyttet ordet *nårk* (formentlig udtalt med stød, jf. skrivemåderne (med -e-), og at betydningen har været bred nok til at dække både nuancen “hak” (som spor af redskaber) og nuancen “skjold” (som spor af afsmitning) – ligesom det jo er tilfældet for rigsmålglosen *mærke* (jf. Ordbog over det Danske Sprog, artiklen II.Mærke, bet. 2-3).

Ovenstående turde være tilstrækkeligt til at dokumentere *nytt* af den modtagne notesbog. Mest *spændende* er den derimod hvor den bringer helt nyt stof. Det gælder f.eks. ordet “*Spivver eller Spyvver = Stræbbaand* (dvs. sribånd, skræstivere i tagkonstruktion)”. Også selv om vi i øjeblikket er ganske usikre på, om vi står over for et sammensat eller et usammensat ord, og hvordan det evt. er beslægtet med ord, vi kender i forvejen.

Man kunne fristes til i slutstavelsen *-ver* at se det samme ord *vol* (= stok, kæp) i afslidt form, som kendes fra djurslandsmålets *slawwer* = slagel, opr. *slagvol*. Desværre har vi ingen belæg for, at udviklingen *-vol>-ver* i dette ord skulle forekomme helt ned på Mols, om end den træffes lige nordfor ved Kalø vig. Og hvad skulle der i øvrigt skjule sig under førstestavelsen *spiv-/spyv-*? Ordet *spær*? Det er jo i rigsmålet en velkendt betegnelse for de skråtstillede bærere af tagfladen, men ser ud til at være en temmelig sjælden glose i dialekterne. Indtil videre er der tale om uforpligtende gætterier; men det er et spændende ord at gå i krig med, *spivver!*

Endnu engang tak til Marie Klejs. For andre, der læser dette, kan S.K. Sørensens notesbog tjene som et godt eksempel på de upågtede optegnelser, der utvivlsomt ligger rundt omkring, og som ville være af stor værdi for vort arbejde med de jyske dialekter. Det behøver såmænd ikke engang at være målbevidst samlet materiale som i det nævnte tilfælde, men kan fx være spredt tilskrevne randnoter i et trykt værk – evt. i en ældre dialektordbog, sådan som vi for nylig selv fandt det i et nyindkøbt eksemplar til instituttet (se nederst på siden).

Skulle De støde på jysk dialektmateriale af de nævnte arter – og især da lidt ældre materiale – beder vi Dem indtrængende om at kontakte os (se adresse og telefonnummer på bagsiden af dette hæfte). Vi kan i almindelighed klare os udmærket med en kopi, og vi er naturligvis indstillet på at bekoste både kopiering og forsendelse.

Randnote i eksemplar af Molbechs Dialect-Lexicon (jf. s. 45), skrevet ca. 1850 af E. Colding, sognepræst på Anholt 1845-64: “Hiim, dvs. tynde Taagedunster, som især i Foraaret sees under Solen noget før Nedgangen ...”.

Hiim, Hiime, en. (S.) Muggenhed, loadden Stimmel, det sætter sig paa Madsvarer o. d. (Mors.) Hiime: "Stimmel, Muggenhed; it. et tyndt Overtæf paa Mædler, saasom paa Mælk eller Bl." (Slet Derved. Becker.) — Deraf: Hiime, v. u. sætte Hiim, blive stimmel; og hiimet, (hiimt) adj.

Hiime: tynde Taagedunster, som især i Foraaret
sees under Solen noget før Nedgangen og
tillyndt glæder
især i Foraaret (Anholt)

Torben Arboe Andersen:

Hyvl i Grob og Hamler i Gras – det er en lied Kongkyren – nordvestjysk dialekt i brug og under lup

1. Dialektens brug i litteraturen

Det er måske de færreste, der i artiklens overskrift genkender et citat fra J.P. Jacobsen, Thylands største digter og forfatter. Skønt Jacobsen ikke var dialektforfatter, er brugen af dialekt alligevel central i hans forsøg på i debutromanen *Fru Marie Grubbe* (1876)¹ at tegne et tidsbillede fra 1600-tallets slutning. I denne roman taler især to personer dialekt, nemlig husholdersken Ane Jensdatter og Søren ladefoged², og selv om handlingen er henlagt til herregården Tjele ca. 15 km nordøst for Viborg, er det i alt væsentligt vestjysk og thybomål, forfatteren lader dem tale.

Mest karakteristisk dialektal er Anes replik til Erik Grubbe, Tjeles ejer, da hun skælder ham ud for, at han skåner sin 14-årige datter Marie for at hjælpe til i husholdningen:

Ja! – I snakker! – der er Maade med Alting, men Hyvl i Grob og Hamler i Gras det er en lied Kongkyren. Jenne er En om Alting; de indenoms Piger er Trallier tilhobe, Kjærrestsladder og Byssens Nyt, det kan de nok kom' igiennem; gjør de Nøj, saa gjø' di ed skidt, aa gyres skal ed aa det te Gavns; men hvem der kommer te ed, de æ misæl A. Wulborg æ syg aa Stine aa Buel, de Malosier, de staar og bødler te di sveder ve ed, men li vidt kommer de. En ku' da osse ha' nøj Hjælp a' Mari naar I vild' tal' henne te', men hun fo' da hverken Lov te' aa rør' sæ te' de' jen heller de aant. (s. 12)³

I en fodnote oversætter Jacobsen talemåden “*Hyvl i Grob (etc.)*” således: “Det er en daarlig Kongekjørsel at kjøre Hjulene i Grøften og Vognhamlerne itu”, og *Malosie* oversættes ved “stort klodset Fruentimmer”.

Ved kongekjørsel måtte bonden med egne heste og egen vogn køre for kongen eller en af hans embedsmænd; der var altså tale om pligt-

kørsel, som man ikke kunne undslå sig for. Begrebet kongekørsel er ikke specielt nordvestjysk, men udtalen *Kongkyren* hører Thy-Mors til; det øvrige Vestjylland har (*konge*)*kjøren*.

De andre dialektale ord og udtaleformer i talemåden kendes også andetsteds i Vest- eller Nørrejylland. Men talemåden som helhed foreligger kun afhjemlet denne ene gang; om den er taget fra thybomålet eller dannet af Jacobsen, kan næppe opklares. Et ord lidt længere fremme i Anes enetale, *tralli* (= tåbelig eller fjantet person), hører især hjemme i Thy-Mors-dialekten.

Heller ikke i Søren ladefogeds replikker i romanens sidste del findes særlig meget, som er specielt thylandsk; f.eks. siger Søren som de fleste nørrejder *a* om sig selv og ikke som thyboer *æ*. Men Jacobsen har dog tillagt ham enkelte udtaleformer, som inden for det vestjyske område kun findes i Thy-Mors, nemlig *ajer* (= andre), *fajen* (= fanden) og *skot* (= skudt), (s. 300 og s. 304).

Om sin brug af dialekt i *Fru Marie Grubbe* har J.P. Jacobsen udtalt, at han "søgte at lytte (sig) ind paa Datidens Talesprog" bl.a. via "gamle danske Dialekter, særlig vestjyske og thylandske, endnu særligere saadan som disse tales og i min Barndom taltes af gamle Folk"; han mener dermed at være kommet talesproget i 1600-tallets slutning temmelig nær "i Sætningens Holdning og Bygning, i Betoning og Billedvalg" (forordet s. XXXI). Hvor rigtig denne opfattelse er, skal ikke diskuteres her; men i hvert fald virker de fleste dialektreplikker talesprogsnære.⁴

Måske er det ikke så overraskende at møde dialekt hos en naturalistisk forfatter som Jacobsen. Naturalismen som litterær retning lagde jo stor vægt på at karakterisere romanpersoner og -miljø så nøjagtigt som muligt; at bruge dialekt som del af persontegningen synes en nærliggende mulighed. Tidligere havde holdningen i litterære kredse været afvisende eller nedladende over for dialekterne; de blev betragtet som degenererede former af rigsmålet. Brugte en forfatter endelig dialekt, var det som regel for at latterliggøre den person, dialektreplikkerne blev lagt i munden på. Før Blicher bruges dialekt således meget sparsomt, og det varede længe, før man anerkendte den litterære værdi af hans *E Bindstouw* (1842), det første egentlige stykke dansk dialektlitteratur.⁵

Blandt hjemstavnsforfatterne omkring 1900 er Johan Skjoldborg fra Øsløs på Hannæs, der i dialektal henseende bedst regnes med til Thy.

Skjoldborg bruger mange af hjemegnens ord i sine romaner og fortællinger; endvidere har han skrevet enkelte dialektdigte, det mest kendte er vel *A hower got mi Betteti* (Jeg husker nok min barndomstid).⁶ Senere er Thy-Mors-dialekten anvendt i adskillige digtsamlinger, af hvilke de vigtigste skal nævnes her: Hans Bakgaard (Ydby, Sydthy): *Folk, æ haaer mødt* (1939), *De gav mig styrke* (1956); Jens Søe (Boddum, Sydthy): *Tak for æ Bro* (1943, jf. Oddesundbroens indvielse 1938); Jens Kirk (Hjardemål, Nordthy): *Nae i Thue* (= Nordpå i tjørnene 1949); A.C. Skyum (Erslev, Midtmors): *Vers på Morsingmål* (1953). En dialektforfatter af Aakjærs format, eller en sanger som Niels Hausgaard, har Nordvestjylland endnu ikke fostret.

2. Dialekten i sprogforskningen

Grænserne mellem de danske dialekter er i store træk fastlagt ved middelalderens slutning omkring 1350, og i de følgende ca. 400 år lever dialekterne stort set uforstyrret videre som talesprog i de statiske bondesamfund.⁷ I skriftsproget kan der derimod konstateres en stadig kraftigere stræben mod en fællesdansk sprognorm uden dialektalt islæt – en norm, som fremmes kraftigt af bogtrykkerkunstens indførelse i 1500-tallet og borgerskabets overtagelse af kulturlivet i første halvdel af 1700-tallet.

Først her i oplysningstiden – med dennes forkærlighed for leksikonfremstilling af al viden, også inden for topografien (landets samfundsgeografiske beskrivelse) – begynder de lærde og dannede at interessere sig for dialekterne, der i mellemtiden var kommet stærkt på afstand af det nye rigsmål.⁸ Dette resulterer o. 1800 i en række lokal-topografiske beskrivelser (bl.a. nordvestjyske), hvoraf nogle indeholder lister over egnens dialektord.⁹ Men det var også på tide, for i samme tidsrum sker der meget, som indvarsler dialekternes tilbagegang på længere sigt. Først og fremmest brydes de statiske landsbysamfund via *stavnsbåndets ophævelse 1788* og den derpå følgende udflytning fra landsbyerne til enkeltliggende gårde. Herved ændredes traditionerne, også sproglige, fra at være gruppebaserede (landsbyen som helhed) til at være mere personafhængige. Dernæst betød *skoleloven af 1814*, at en (om end kun langsomt) voksende del af befolkningen lærte at læse og skrive, hvorved de stiftede bekendtskab med og kom under påvirkning af skriftsprogsnormen.

2.1. De tidlige ordsamlinger omkring 1800

De nordvestjyske ordlister, der er berørt ovenfor, findes i Knud Aagaard: *Beskrivelse over Thy* (1802) og i Caspar Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811). Schades ordliste er imidlertid blot et meget lille uddrag af hans Mors-ordbog, som senere skal omtales, og den vil derfor ikke blive behandlet særskilt.¹⁰

Aagaard var kapellan i Thisted 1798 og præst i Skjoldborg-Kallerup sogne syd for Thisted 1799-1806. I sin udførlige “fysiske, økonomiske og topografiske” Thy-beskrivelse anfører han en liste over “Tybonitiske Ord og Talemaader” s. 240-250.¹¹ Aagaard er overbevist om, at man i Thy bruger adskillige dialektord, som ikke findes på skrift, og som er helt ukendte uden for Thy; dette tilskriver han, at Thy “ved sin afsides Beliggenhed har undgaaet mange af de Forstyrrelser og Besøg af Udlændinger, som de øvrige Provindser ikke have været frie for”. Nu viser det sig – som tilfældet var ved J.P. Jacobsen –, at de fleste ord faktisk kendes i et større område end Thy (og Mors): nogle kendes også i Salling og det øvrige Vestjylland, (f.eks. *moe Ærinde* = “nødvendigt Ærinde”), andre også i Vendsyssel (f.eks. *Høfyld* = “Fuldmaane”) osv. Men for adskillige af ordene gælder det dog, at vi i Jysk Ordbogs samlinger kun har dem afhjemlet fra Thy og Mors, f.eks. *Grankok* = “Underkok, ringeste Kokkepige” – en person, som ved større gilder dels vasker op, dels fjerner eventuelle “grander”, dvs. “korn” af støv eller snavs, fra maden. Denne betegnelse kendes både i Thy og på Mors, mens *Houe* = “en indhegnet Plads til Kreaturer” kun foreligger afhjemlet fra Thy. Ligeså er *Bauns* = “et Køkken” kun oplyst fra Thy; ordet repræsenterer antagelig en sammentrækning af *bageovnhus*. Skønt Aagaards oplysninger er mangelfulde mht. udtale og ofte også betydning, er hans ordliste bestemt af værdi pga. dens tidlige vidnesbyrd.

Fra Mors foreligger to optegnelser fra 1807. Den mindste er fra Dragstrup-Skallerup sogne ved pastor Schor¹², der tilsyneladende har benyttet Aagaards liste som udgangspunkt. I hvert fald har han ca. 3/4 af Aagaards ord med, og flere steder ligner hans ordforklaringer Aagaards.¹³ F.eks. oversætter Aagaard *Qvælsnatter* (kvældsnadver) ved “den sidste Givt til Kreaturene ved Sengetid”, mens Schor anfører formen *Qvæls Natter* samt omskriver forklaringen lidt: “den Givt, som

gives Kreaturene ved Sengetid ell. den sidste Gang”. Blandt de nye ord i Schors liste kan nævnes *Brødjord* = “den Deel af Indmarken, som efter at have været dyrket i nogle Aar igien udlægges til Hvile”. Schor tilføjer, at ordet måske burde skrives *Brydjord*, idet det betegner “Jord hvis Grønsvær brydes” – i modsætning til *Alsæd*, hvor jorden dyrkes hvert år og der derfor ikke dannes grønsvær. Både *Brød-/Brydjord* og *Alsæd* var afdelinger af indmarken, dvs. jorden nærmest landsbyen før udskiftningen i 1788.

Den vigtigste optegnelse fra Mors helt frem til midten af 1800-tallet er dog Caspar Schade: *Bidrag til et jydsk Idioticon*¹⁴, dvs. en ordbog over særlige dialektord, såkaldte idiotismer. Schade var præst i Tæbring, Outrup og Rakkeby sogne på Sydmors 1787-93 og derpå præst hhv. provst i Nykøbing til 1826. Hans manuskript, der er på 267 sider, er virkelig en ordbog og på nogle punkter et leksikon, idet det giver fyldige ordforklaringer, mange eksempelsætninger, ordsprog og talemåder samt kulturhistoriske beskrivelser, fx. af klædedragt, bryllups- og begravelseskikke samt bygningsindretning.¹⁵ Således genengår Schade under *Frammers* indretningen af den gamle type stuehus for at vise rummets placering i forhold til stue og *stegers* (nærmest = køkken). Og han giver under ordet *Øuertrow* (overtro) adskillige eksempler på varsler, husråd samt forholdsregler mod uheld, sygdom mv. Det nævnes f.eks., at et nygift par kan tage varsel af følgende:

“Naar et Isterhøved dør efter at man er flyttet i et andet Sted, betyder det ondt. Men dør et Tællehøved, betyder det Lykke.”

Ordet *Isterhøved* forklares i et af tillæggene til ordbogen med “Høved hvori er Ister, som: Svinet, Gaasen”; tilsvarende anføres, at *Tællehøved* er f.eks. ko og får. Foruden selve varslet kan man da uddrage følgende af citatet: 1) der skelnes så skarpt mellem de to slags animalsk fedt, ister og talg, at man ud fra dette kan opdele husdyrene på anden måde end den sædvanlige; 2) *høved* bruges som fællesbetegnelse for alle husdyr. Dette sidste kan ses som en bekræftelse på oplysningerne under *Høved*, hvor sammensætningerne *Øg-*, *Fæs-*, *Faare-* og *Svinehøved* anføres tillige med *Smooohøveder* (dvs. små-) = “høns, gæs etc.”

Derimod kan man ikke ud fra formerne *Tælle-* hhv. *Tællehøved* slutte, at Mors har haft begge udtaler: den jyske udtale er ifølge vor ord-

samling *talle*, mens *tælle* er rigsmålets udtale. Også i andre enkeltheder er Schades lyd gengivelse usikker, omend den som helhed betragtet er god¹⁶; først K.J. Lyngby (jf.ndf.) giver helt præcise lydformer. Omfanget af Schades optegnelse er imponerende: der er til Jysk Ordbogs samlinger udskrevet ca. 5.800 ordsedler fra hans ordbog mod ca. 150 fra Aagaards hhv. Schors ordlister.

Ingen optegnelser fra den tid når op på siden af Schades ordbog mht. omfang og detaljerighed; men endnu to ordlister fortjener at nævnes. Begge er fra 1830-erne og adskilligt mere omfattende end Aagaards og Schors lister; optegnerne er præsterne Chr. Winther fra Hvidbjerg-Lyngs på Thyholm samt A. Thaning, der ligesom Schor beskæftigede sig med dialekten i Dragstrup på Midtvestmors. Thanings ordliste¹⁷ indeholder færre egentlige dialektord end Winthers (der er til Jysk Ordbog udskrevet ca. 175 ord fra Thanings og ca. 350 fra Winthers ordliste), lydskriften er dårligere og betydningsangivelserne oftest mere overfladiske. Forklaringerne i Winthers ordliste¹⁸ røber indsigt i både sproglige og saglige forhold; dette ses f.eks. ved ordet *Drøvtedavs*. Aagaard anførte, at *Driftildags* betegner “den Tid paa Eftermiddagen, da Kreaturerne drives ud”. Men dengang drev man ikke kreaturerne, man *trak* dem ud på marken og tøjrede dem, idet der ikke var hegn om markerne.¹⁹ Ordet betyder i stedet ifølge Winther: “Kl. mod 3 Eftermiddag, naar Folkene efter Middagssøvnen begynde Arbeidet”; førsteledet er ikke *drive*, men *drift*, markens drift (*æ drøwt*), jf. Winthers forklaring af *Drøvtenstid* som “Markarbeids-, Pløie- og Sædetid”. *Drøvtedavs* bør således normaliseres *driftiddags*, idet tiddags = tid på dagen. – Som Schade forsøger Winther at skrive udtalenært, f.eks. “*Graile* = Nabolag”, hvor Aagaard bibeholder skriftformen *Grandelag*.

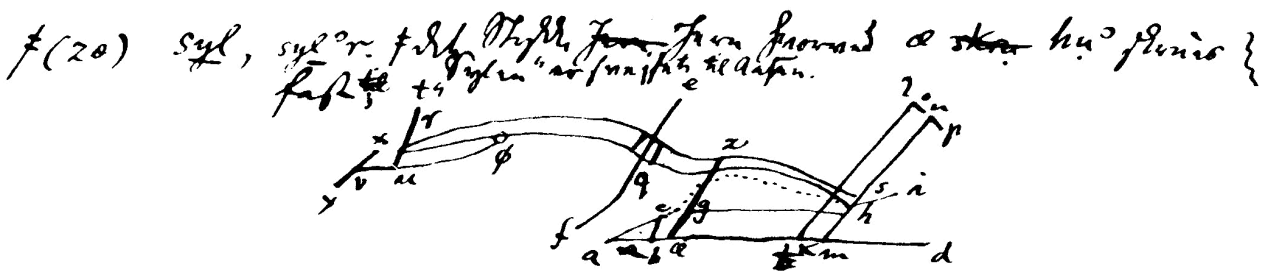
2.2. Molbech og Lyngby: sære ord eller hele dialekten?

De ovenfor nævnte dialektoptegnelser er de væsentligste, der foreligger fra Nordvestjylland før 1850. De fleste af dem blev allerede i samtiden udnyttet i andre ordbogsarbejder. Således var Schades ordbog og Schors ordliste indsendt til Det kongelige danske Videnskabernes Selskab, der i 1807 via stiftsøvrighederne havde udsendt “circulairbreve” til landets præster med opfordringer til at indsende dialektord til brug

for *Dansk Ordbog*, som selskabet havde under udgivelse (bd. I var udkommet i 1793, bd. II i 1802). En af redaktørerne, C. Molbech, fandt imidlertid, at ordbogen risikerede at drukne i alt det nyindkommende dialektstof; han ønskede i stedet at udskille det dialektale og samle det i en selvstændig ordbog. I begyndelsen tænkte han også på at udarbejde en dialektlære, dvs. en beskrivelse af de danske dialekter ud fra optegnelser i hvert herred af alle den pågældende dialekts ord og deres bøjningsformer.²⁰ Men det opgav han og koncentrerede sig om at bearbejde de ordlister, han fik tilsendt fra størstedelen af landet, til værket *Dansk Dialect-Lexikon* (1841); heri indgik bl.a. Aagaards, Schors, Schades og Winthers optegnelser.

Den hidtidige sprogforskning havde så godt som udelukkende interesseret sig for dialekternes særgloser.²¹ I 1850-erne gør K.J. Lyngby, Danmarks første egentlige dialektforsker, oprør mod denne indstilling til dialekterne. Det er ifølge Lyngby vigtigt at se en given dialekts brug af særdialektale og fælledanske ord i sammenhæng – samt at undersøge forholdene sproghistorisk og forklare dialektal udtale af begge ordtyper som et resultat af lydudviklinger fra det ældste sprog til nutidens. Lyngby er den første, der konsekvent arbejder ud fra et sådant *helhedssyn* på dialekterne.²²

I begyndelsen optegnede Lyngby mest centrale ord og deres bøjningsformer; til brug for dette udviklede han en klar og forholdsvis let anvendelig *lydskrift*. Senere fandt han denne type optegnelser utilstrækkelig som grundlag for generaliseringer vedr. lydudviklingen og

Skematisk illustration af svingplov i K.J. Lyngbys Lødderup-manuskript. – F.eks. forklares syl (= sule) som et stykke jern (z-æ), der er svejset til åsen, og som "hovedet" (b-d) er skruet fast i.

(gh) lav skov af alle, der flygde fra
 f. f. indvar Meiden i at gaa ind i Almen
 (ut) f. f. støj f. f. a. n. r. a. b. f. r. a. r. h.
 h. o. k. r. e. f. o. n. d.
 L. i.

begyndte så at optegne større dele af udvalgte dialekters ordforråd. Denne ændrede holdning resulterede for Nordvestjyllands vedkommende i 3 større ordsamlinger: i 1866 ca. 1400 ord fra Stagstrup (Midtthy), i 1867 ca. 5000 ord fra Hurup (Sydthy) og i 1868 ca. 4000 ord fra Lødderup (Midtmors, på grundlag af Schades ordbog og Molbechs leksikon). Lyngby var den første dialektoptegner, der foretog *rejseoptegnelser*; han indlogerede sig hos egne eller venners bekendte, som han formodede kunne være egnede meddelere.

Lyngby forestillede sig endelig, at der efter model af Ivar Aasens norske ordbog burde udarbejdes en dansk – eller i det mindste en jysk – dialektordbog, som indeholdt også dialekternes brug af fællesdanske ord.²³

2. 3. Optegnelserne fra 1880 til nutiden

Planen om en jysk ordbog nåede Lyngby ikke at realisere; men den blev sammen med hans ordsamlinger mv. overtaget af H.F. Feilberg, præst i Darum ved Esbjerg fra 1876. I årene 1886-1914 udgav han *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål I-IV*, næsten 3300 tætrykte sider – en virkelig kraftpræstation. Feilberg havde kontakt med lægfolk, som leverede materiale til ordbogen, fra de fleste egne i Jylland. For Thys vedkommende modtog han fra lærer A. Grøn i årene 1884-93 en stor ordsamling, faktisk en håndskrevet ordbog over dialekten i Agger (Sydthy), noteret i Lyngbys lydskrift efter Feilbergs anvisninger²⁴; Jysk Ordbog har udskrevet ca. 22.000 ord og bøjningsformer derfra. Skønt denne ordsamling ikke fokuserer på særdialektale ord, optræder disse alligevel i mængde og registrerer bl.a. Aggers store ordforråd med tilknytning til hav og klit, f.eks.: *kuw·lbasi* = fisken stenbider; *wabil* (= vable) i betydningen “gople, vandmand”; *mår·tör'e* = maretørv (havtørv), “som findes i havbakkerne hist og her”.²⁵

Feilbergs andet støttepunkt i Thy-Mors (ud over de overtagne Lyngby-optegnelser) var lærer C.M.C. Kvolsgaards omfattende dialektberetninger fra Lild i Vester Han Herred, udgivet i bogform som *Fiskerliv i Vesterhanherred* (1886) og *Spredte Træk af Landbolivet* (1891), begge skrevet i Lyngbys lydskrift og med tilhørende oversættelse. Fra disse værker er til Jysk Ordbog udskrevet ca. 9.200 ordsed-

ler. Kvolsgaards forklaringer er så præcise og detaljerede, at Feilberg ofte citerer dem ordret over flere linier.

Adskillige ord (f.eks. *kranni*, et redskab til hummerfangst) har Feilberg for Thys vedkommende kun afhjemlet fra Grøn og Kvolsgaard, altså fra de geografiske “yderpunkter” Agger og Lild; andre ord optræder desuden i Lyngbys Hurup-samling, mens det store område i Midtthy kun er dækket ind via Lyngbys langt mindre omfattende optegnelser fra Stagstrup. Fra Mors har Feilberg først og fremmest benyttet Lyngbys store Lødderup-samling, mens Schades oplysninger i adskillige tilfælde kun udnyttes indirekte og citeres efter Molbechs ordbog.²⁶ Alt i alt får de nordvestjyske dialekter langt fra nogen dækkende behandling i Feilbergs ordbog.

Sammenhængende dialekttekster som Kvolsgaards foreligger der kun enkelte af før århundredskiftet; men nævnes kan en bryllupsbeskrivelse af S. Chr. Overgaard, trykt af Evald Tang Kristensen i 1892 med en væsentligt ændret lydskrift, som ikke repræsenterer Thy-dialekten.²⁷ I 1920-erne blev der skrevet to dialektfortællinger fra Thy-Mors-egnen, nemlig dels *Fræ Baaer aa te gywt Mand* (Fra barn til gift mand) af J. Bundgaard (Lyngs, Thyholm), dels A.C. Skyum (Erslev, Midtmors): *Mi føst Tjænnest*²⁸, hvori fortælles om tilværelsen som hjorddreng på en gård, herunder også adskilligt om gårdens drift, folkehold mv., alt sammen holdt i en meget gammelagtig sprogton.

En systematisk sprogvidenskabelig beskrivelse af de nordvestjyske dialekter påbegyndes fra 1930-erne. Lægen Jens Lund lægger 1932-38 ud med *Morsingmålets Lyd- og Formlære*, der omhandler dialekten i Øster Jølby (Midtmors). I 1948-54 giver lærer A.C. Skyum med *Morsingmålets ordforråd I-II* en emnemæssigt opdelt oversigt over ordforrådet i Erslev, der er nabosogn til Ø. Jølby. Overskrifterne er fx bygninger, dyr, arbejde; i hvert afsnit opregnes så godt som alle ord, der hører ind under det pågældende emne, i lydskrift og med oversættelse. Skyum anfører også enkelte længere udredninger omkring sagforhold, fx brygning, kurve- og løbbinding samt gammeldags færgefart. Til Jysk Ordbog er der fra *Morsingmålets ordforråd* udskrevet ca. 32.000 ordsedler. Lunds og Skyums værker gør sammen med Schades og Lyngbys ordsamlinger morsingmålet til en af de bedst undersøgte jyske dialekter.

Thy var fortsat forsømt. Men i slutningen af 1940-erne indledte Niels Åge Nielsen (Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning) en omfattende optegnelses- og optagelsesvirksomhed her, tidligst i Hvidbjerg vesten å og Klitmøller, men kulminerende med den store ordsamling (ca. 33.000 sedler) fra Ræhr, Hansted og Vigsø i Nordthy. N.Å. Nielsen fik undervejs kontakt med lærer Torsten Balle, som kort forinden var blevet tilknyttet Jysk Ordbog som meddeler. I Torsten Balle havde man fundet den mand, der kunne påtage sig at optegne Midtthys ordforråd i en meget præcis lydskrift og med fyldestgørende ordforklaringer. I løbet af de næste 20-25 år nåede hans samling fra især Torsted sogn op på ca. 20.000 ordsedler, og Feilbergs tidligere omtalte "hul" for Midtthy blev omsider lukket.

Den store ordsamling var dog ikke det eneste vægtige materiale, Jysk Ordbog modtog fra Balle. Han foretog også adskillige båndoptagelser om ældre tids landbrug og fiskeri; både disse optagelser og N.Å. Nielsens fra Hanstholm- hhv. Bedsted-egnen udskrev Balle i 1960-erne i sin udmærkede lydskrift med tilhørende oversættelse – i alt 25 optagelser á ca. 1 times varighed, et enormt tidkrævende præcisionsarbejde. Mindre uddrag er trykt under overskriften "Thybosnak" i *Historisk Aarboeg for Thisted Amt*.²⁹ Også medarbejdere ved Jysk Ordbog samt Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns universitet) har optaget bånd fra både Thy og Mors.³⁰ Hertil kommer de tusindvis af oplysninger om enkeltord, som Jysk Ordbog gennem de seneste ca. 30 år har modtaget fra sine mange meddelere dér.

Med de seneste årtiers indsats er der nu tilvejebragt et særdeles godt grundlag for at sætte den nordvestjyske dialekt "under lup", enten det – ved redaktion af Jysk Ordbog – drejer sig om de enkelte ord, eller der satses på tværgående undersøgelser af bestemte sproglige eller kulturelle forhold.³¹ Jeg håber selv i næste nummer af *Ord & Sag* at kunne give et kort signalement af den nordvestjyske dialekt.

Noter:

- ¹ Citeret efter J.P. Jacobsen: *Samlede Værker* (1924-29), bd.I.
- ² Enkelte andre replikker er dialektale, nogle østjysk farvede (s. 296).
- ³ Erik Grubbe beder her Ane falde lidt til ro: i sin ophidselse “snakker (hun sig) fra Vejr og Aande og Landsens Maal tillige”; i de næste replikker lader Jacobsen hende da også tale et mere rigsmålspræget jysk, eller måske snarere et jyskpræget rigsmål.
- ⁴ Mht. Jacobsens brug af dialekt se også Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie* IV (1968), s. 193f. og s. 196f.
- ⁵ Jf. Marius Kristensen: “Bidrag til den jyske litteraturs historie”, i: *Dania* II (1892-94) s. 17-34, s. 126-147 og s. 295-312.
- ⁶ Trykt under titlen “Hjemm fræ” i Jeppe Aakjær: *Fræ wor Hjemmen* (1902) s. 212ff. Nævnes bør også Bertel Budtz Müller, der i nogle af sine fortællinger anvender enkelte prægnante thyord. Bogtitler: *Thyboer* (1922); *Den eneste Retfærdige. Thyboer II* (1923); *Prangeren og hans Søn. Thyboer III* (1942).
- ⁷ *Det danske Sprogs Historie* III (1953), s. 216.
- ⁸ Dog udsendte Matthias Moth i 1697 en opfordring til landets gejstlige om at optegne og indsende dialektord. Dette resulterede kun i enkelte ordlister; ingen af disse var fra Nordvestjylland. Jf. H. Grüner-Nielsen: “Den ældste Landsindsamling af danske Folkemaal (etc.)”, i: *Sprog og Kultur* X (1941) s. 37-114.
- ⁹ En af de tidligste ordlister findes hos St.St. Blichers fader, nemlig i Niels Blicher: *Topographie over Vium Præstekald* (1795).
- ¹⁰ Der foreligger endvidere en mindre liste fra 1744 med bl.a. navne på hav- og fjordfisk, optegnet af J.L. Moldrup, Vestervig i Sydthy.
- ¹¹ Aagaards ordliste (tillige med kommentarer af Otto Lemvig fra “Kjøbenhavnske lærde Efterretninger” 1804, s. 561-568) er optrykt i *Historisk Aarvog for Thy og Mors* 1970, s. 450-470, med yderligere kommentarer af Torsten Balle. – Aagaard anfører i sit forord til listen, at han “ikke har fundet det upassende” at offentliggøre listens dialektord; dialekterne er altså stadig ikke salonfæhige, siden han forudser, at man vil finde det upassende at lade dialektord optræde på tryk.
- ¹² Udgivet med kommentarer af Bent Søndergaard i *Historisk Aarvog for Thisted Amt* 1968 s. 33-47.
- ¹³ Dele af Søndergaards kritik (jf. note 12) rammer således også Aagaard: “Schors evne til at frigøre sig fra rigssproget og gengive dialektens lyd er middelmådig”, og: Schor er “ikke som Schade (jf. ndf.) i stand til at gengive fraser på dialekt, men sætter dialektordene ind i en rigssproglig sammenhæng, hvorved de får et skær af komik” (s. 42f.).
- ¹⁴ Udgivet under samme titel med tillæg og kommentarer ved Bent Søndergaard i 1968.
- ¹⁵ Jf. Søndergaards forord s. 8f.
- ¹⁶ Jf. Søndergaards forord s. 16f.
- ¹⁷ Foreligger som acc.nr. 34.3 i Udvalg for Folkemaal (nu Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns universitet).

- ¹⁸ Offentliggjort med kommentarer af Torsten Balle i *Historisk Aarbog for Thisted Amt* 1969 s. 292-302.
- ¹⁹ Jf. Torsten Balle (note 11 ovf.) s. 454. Balle karakteriserer her Aagaards udlægning som en almindelig misforståelse. Det kan tilføjes, at misforståelsen optræder selv i Feilbergs jyske ordbog. Da Winther skrev sin ordliste, havde han boet i Thy i 10-20 år, mens Aagaard kun havde været der i 4 år, da han skrev sin.
- ²⁰ C. Molbech: *Om Dialecter eller Mundarter* (1811) s. 31.
- ²¹ Molbechs overvejelser omkring udarbejdelse af en dialektbestrivelse var en undtagelse, og i praksis arbejdede han i overensstemmelse med den almindelige holdning: hans dialektleksikon medtager næsten udelukkende særdialektale ord.
- ²² Brev i 1857, jf. Anders Bjerrum: *K.J. Lyngbys Jyske Grammatik* (1942) s. 113.
- ²³ Mht. optegnelserne og ordbogsplanen jf. Bjerrum (note 22) s. 44 hhv. s. 126-131. – Lødderup-optegnelsen er i 1975 udgivet i faksimile med kommentarer af Bent Søndergaard.
- ²⁴ Grøn var opvokset i Agger, men ansat som lærer i Hellum (Vendsyssel), hvorfra han også optegnede til Feilberg. Jf. K. Ringgaard: A. Grøn og H.F. Feilberg, i: *Sprog og Kultur XXII* (1962) s. 83-96.
- ²⁵ Inst. f. Jysk Sprog- og Kulturforskning ms. 340 s. 416.
- ²⁶ Jf. Søndergaards indledning til Schades ordbog s. 12.
- ²⁷ I tidsskriftet "Jylland". Original-ms. er offentliggjort med kommentarer ved Torsten Balle i *Historisk Aarbog for Thisted Amt* 1966 s. 376-387. – Tang Kristensen udgav for øvrigt også to samlinger *Molbo- og Aggerbohistorier* (1892, 1903); heri er der dog meget lidt fra Agger og andre thydialekter.
- ²⁸ *Historisk Aarbog for Mors* 1926 s. 89-117.
- ²⁹ Ræhr 1965 s. 146ff, Helligsø 1971 s. 132ff, Sennels 1975 s. 140f, Hundborg 1975 s. 142, Jegindø 1976 s. 56ff.
- ³⁰ Optagelser fra Tilsted og Hvidbjerg er aflæst og trykt i: *Danske Dialekttekster I* (1967) s. 28-44 hhv. III (1971) s. 24-36.
- ³¹ Når den oversigt, der er under udarbejdelse over samtlige ord i Jysk Ordbogs samlinger, er afsluttet, vil man via edb kunne udskrive en liste over f.eks. alle ord, som kun findes i Nordvestjylland, eller de ord, som findes der samt i et eller flere andre områder.

Viggo Sørensen:

Equus blaccatus

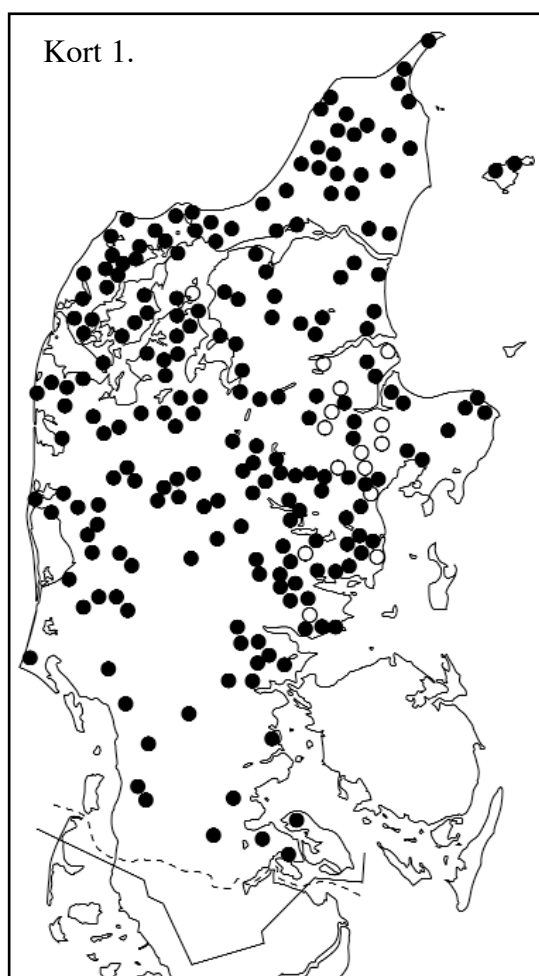
eller: Ka do hint mæ den blakket, Jens!

Som man råber i skoven, får man svar – siger mundheldet. Men det gælder heldigvis ikke altid! Når Jysk Ordbogs meddelere modtager den ene spørgeliste efter den anden fuld af besynderlige ord, hvis tilhørsforhold til dialekten de bedes afgøre – og når det på den anden side kan være svært at bedømme, om et givet ord faktisk er hjemmehørende på egnen, om det blot har vundet et vist indpas (f.eks. via rigsmålet), eller om det allersnarest er en sproglig mulighed (noget man vist egentlig godt kunne sige) – ja, så er det fuldt forståeligt, hvis der i ny og næ blot kvitteres med en forsigtig bekræftelse. Og dog vælger de fleste meddelere samvittighedsfuldt at markere deres eventuelle tvivl eller skepsis over for vore forslag. Eller de sender oplysninger om ord, de i stedet er kommet i tanker om. Og sådanne spontane meddelelser er guld værd for ordbogen.

Tag f.eks. dengang, vi spurgte, om meddelerne kendte navneordet *en blak* (idet vi som betydning foreslog “blækklat” og “mørk plet, f.eks. på ko”, fordi vi havde et par usikre belæg for dette). De positive svar, vi fik, er hurtigt overset. Kun 30 ud af ca. 500 meddelere mente (med eller uden forbehold) at kende *blak* (el. *blakke*, som i mange jyske dialekter udtales på samme måde¹), og ca. halvdelen af dem angav endda en helt tredje betydning: *blak(ke)* kunne være betegnelsen for eller navn på en hest (sjældnere en ko) af en bestemt lød.² Nej, det var helt afgjort de negative og spontane meddelelser, der dominerede – og som fortjener interesse.

Ca. 200 meddelere svarede kort og godt, at de ikke kendte ordet *blak*. Andre ca. 270 var kommet til at tænke på indholds- og udtryks-

mæssigt beslægtede ord; og af disse anførte hele 230 tillægsordet *blakket*, medens en lille snes pegede på en sammensætning med dette, nemlig *blakbroget* – begge ord brugt om farven på en hest eller en ko.³

○ blakbroget   ● blakket

Kort 1.

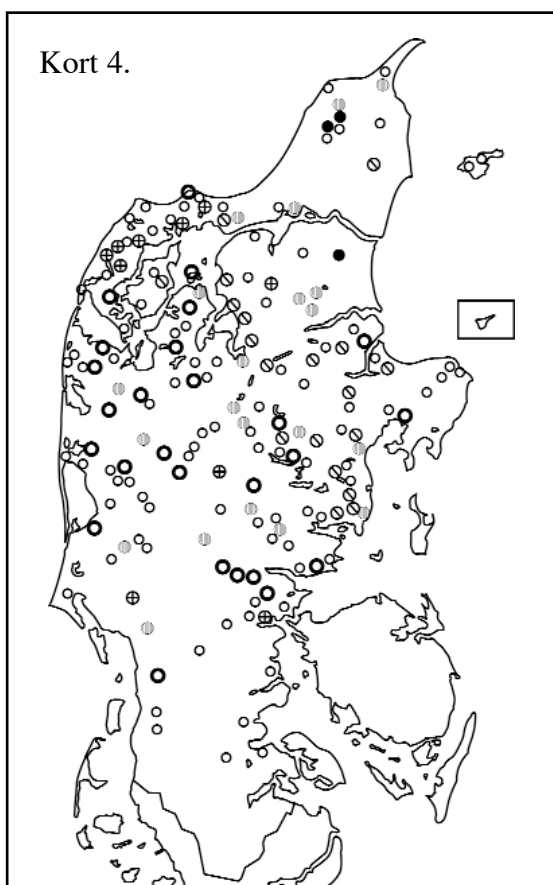
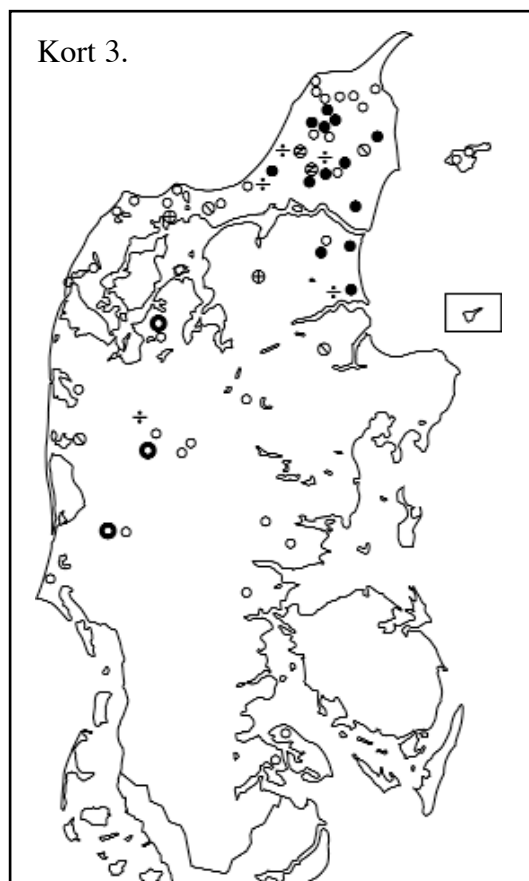
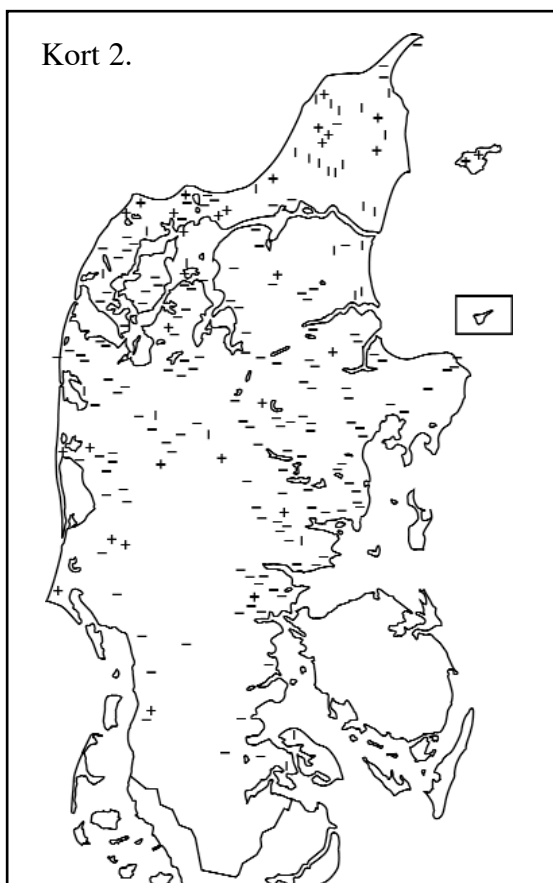
Spontane meddelersvar på spørgeliste AX, gående ud på at ordene "blakket" og "blakbroget" anvendes om heste, kreaturer og evt. andre større husdyr. "Blakket" brugt i anden betydning er udeladt.

Se kort 2.⁴

Det er endvidere helt forskellig lød, ordet *blakket* bruges om i de forskellige egne, jf. kort 3-4. Fra det nordjyske "hesteområde" går de allerfleste forklaringer ud på, at en blakket hest har mørk lød: den er sort, mørkebrun og eller mørkerød. Omvendt siger meddelerne i det østjyske "ko-område", at en blakket ko har en lys grumset farve – lerfarvet, blegbrun, ofte over i det hvide. Fra det vestjyske blandingsområde er farveoplysningerne knap så entydige, men det er påfaldende ofte sortbrogede køer, der kaldes blakkede.⁵

Den geografiske fordeling er relativt klar, som det ses af kort 1: *Blakket* optræder i de fleste besvarelser nord for en linie fra Ringkøbing fjord til Vejle-Koldingegnen; sydfør tynder det voldsomt ud i belæggene, og fra Sønderjylland opgives ordet kun af enkelte. *Blakbroget* hører kun hjemme i en smal midtøstjysk kyststribе.

Men det billede, besvarelserne giver, rummer også finere nuancer. Næsten alle meddelere i Midt- og Sydvestsyssel samt i Østthimmerland forklarer eller anvender spontant *blakket* om heste, medens meddelerne i det øvrige Østjylland mellem Limfjorden og Horsens i lige så overvældende antal bruger ordet om køer. Mere blandet er oplysningerne fra den øvrige del af brugsområdet, om end med en kendelig tendens til, at meddelerne umiddelbart forbinder ordet med køer (måske lige fraset Herningegnen).

Kort 2. Brugen af "blakket" om heste
hvv. kreaturer:

- | ordet bruges om heste
- ordet bruges om kvæg

Kort 3. Farve etc. på en "blakket" hest.

- brun-sort, mørkebrun etc.
- ⊖ rødbrun, mørkerød
- sortbroget, broget etc.
- ⊕ med (små) sorte pletter, olgn.
- ⊕ blågrå, blåbroget etc.
- hvidgrå, gråpletet etc.
- uden el. med anden forklaring
- ÷ det meddeles explicit, at ordet
kun kan bruges om heste, ikke
om kvæg

Kort 4. Farve etc. på et "blakket" kreatur.
Samme signatur som på kort 3.

Den spontane samstemmighed meddelejerne imellem, som kan resumeres på ovenstående måde, skulle i sig selv være garanti for, at det er den ægte vare, vi har med at gøre: gode nørrejyske dialektgloser. Billedet bekræftes yderligere af andre jyske kilder⁶, og endelig kan muligheden af rigsmålspåvirkning udelukkes med henvisning til Ordbog over det Danske Sprog.⁷

For så vidt er sagen klar, og artiklerne *blakket* og *blakbroget* har i Jysk Ordbog kunnet bygges op på de fremdragne facts, suppleret med en redegørelse for udtalen og et par oplysende citater. Men det forekommer mig lidt utilfredsstillende bare at sætte punktum hermed. Nysgerrigheden er vakt: hvordan kan ét og samme ord *blakket* få så forskellig anvendelse om løden på vore store husdyr, at en østjysk husbond og hans vendelbo-karl uvægerlig måtte gå fejl af hinanden, første gang husbonden sagde: *Ka do lige hint mæ den blakket, Jens!* Og hvorfor meddeles glosen *blakbroget* kun fra et midtøstjysk område? Sådan kan det da umuligt have været fra begyndelsen?

Og det har det nok heller ikke, så vidt vi kan se af sproghistorien. *Blakket* er afledt af et ældre tillægsord *blak*, som både i gammeldansk og i de nordiske nabosprog betød “bleg, sandfarvet, gulbrun” og lign., bl.a. anvendt om heste, men også om andre ting (jf. fx de stivnede rigsmålsbetydninger af *blakket*, som jeg har anført i note 3). At *blak* så endnu længere tilbage (via en oprindelig betydning “hvidlig”) hænger sammen med tysk *blank* (først indlånt i nuværende betydning i middelalderen), det er en helt anden historie.⁸

Blak findes der nu kun spredte spor af, f.eks. i norsk (her også som navneordet *blakken* om en lys hest), i sammensætningen *blakbroget* – og muligvis også i det navneord *blak(ke)*, som nogle meddelere blev citeret for i starten af denne artikel. Ellers er det afledningen *blakk-et* = “blak-agtig”, der har sejret og er indgået i det rige arsenal af lødbetegnelse, som blev brugt middelalderen igennem og helt op til vor tid – kort sagt i alle de århundreder, hvor de store husdyr (i overskuelige besætninger) var daglige arbejdsfæller, direkte leverandører af fødemidler og andre husbehov, men tillige statussymboler.⁹

Inden for det finmaskede net af betegnelser for farver og farvefordelinger synes *blakket* oprindelig at være blevet brugt omtrent sådan, som vi endnu har belæg for det i midtøstjysk: om et lyst grumset dyr (dog såvel ko som hest), hvis farver kunne variere lidt i hvide, grå, gule

eller ganske lyst brune nuancer, men som var ensfarvet i den forstand, at der ikke kunne udskilles velafgrænsede partier i afvigende farve (såkaldte aftegn). Blev nuancerne mørkere, måtte dyret i stedet betegnes som *gråt*, *gult* eller *brunt*; og stod farverne klarere ud fra hinanden, havde man betegnelser som *broget* (med store aftegn), *spættet* (dvs. småpletet), *blisset* (med en lys stribe fra panden ned mod mulen), etc. *Blakbroget* synes netop at være en specialglose for vekslende hvide og blakkede partier.¹⁰

Intet under, at den tidlige middelalders klerke kom i bekneb, når de skulle oversætte sådanne nuancerede gloser til latin (som jo var datidens lærde sprog). Den, som i 1201 nedskrev bisp Absalons testamente og med nødtørftig sminke gengav *en blakket hest* med *equus blaccatus*, er kun den tidligst kendte af en lang række, der snød sig uden om vanskeligheden.¹¹

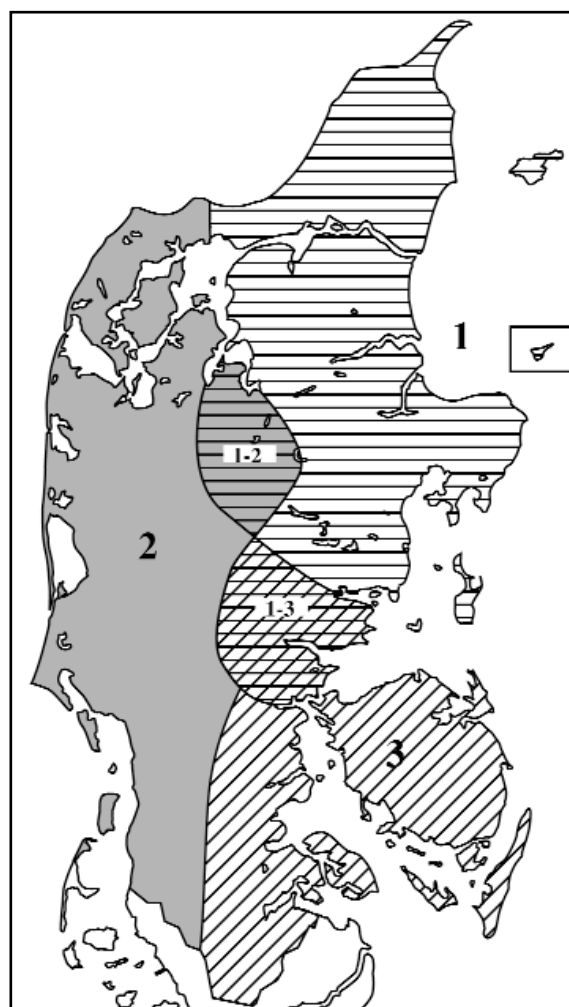
På den givne sproghistoriske baggrund virker den midtøstjyske brug af *blakket* om køer jo ganske naturlig; men hvorfor er betegnelsen så gået af brug om heste? Og hvorfor ser en blakket ko helt anderledes ud i Vestjylland? Uden at jeg på dette sted behøver at gå ind på problemerne med at registrere og notere ords betydningskomponenter, vil læseren indse, at der op imod vor tid er sket nogle betydningskred i glosen *blakket*. I Vendsyssel og Østhimmerland er betydningskomponenten “husdyr” (for nu at tage lidt firkantet på det) blevet indsnævret til “hest”, og komponenten “grumset” er trådt i forgrunden, medens komponenten “lys” er trængt tilbage (om ikke direkte erstattet af “mørk”). Omvendt er i Vestjylland komponenten “grumset” blevet en biting i forhold til (sort-hvid) “flerfarvethed”. Betydningskred ved nuancering og udskiftning af komponenter er et velkendt fænomen.

Men stadig mangler der en forklaring: Hvorfor? Hvad får sproget til at ændre sig – hurtigst og mest dramatisk inden for ordforrådet? Selvfølgelig den sociale virkelighed, som sproget bruges om; i dette tilfælde altså forhold i forbindelse med heste- og kvægavlen i Danmark. Det siger sig selv, at man uden veterinærvidenskabelig baggrund hurtigt kommer til kort på disse fagområder; men kraftigt støttet til fremstillinger af de store husdyrs historie skal jeg alligevel vove at skitsere en forklaring.

Lad mig tage køerne først. Den gamle jyske kvægrace, som endnu i begyndelsen af 1800-tallet var totalt dominerende i Nørrejylland,

havde noget vekslende lød: de fleste køer var sort- eller gråbrogede (= blakbrogede), evt. med mere karakteristiske aftegn, men helt sorte og blakkede forekom også – derimod ikke røde, sådan som vi normalt tænker os køer i dag.¹² Den røde danske malke race er nemlig resultatet af en bevidst avl (på grundlag af engelsk og sønderjysk kvæg), som satte ind midt i 1800-tallet; racen blev hurtigt næsten eneherkende på øerne, men slog også afgørende igennem i Sydøstjylland og det østlige Sønderjylland. I Nord- og Østjylland foretrak man at forædle den gamle jyske landrace til malkekvæg, specielt i dens sortbrogede varietet. Endelig holdt vestjyderne langt op mod vor tid fast ved produktionen af kødkvæg, som efterhånden blev domineret af det gulbrune korthornskvæg (indført fra England). De dominerende kvægracer i Jylland omkring 1920 ses af kort 5.¹³

Selv om det aldrig har været et mål i sig selv at frembringe køer med bestemt lød, vil det alligevel fremgå af ovenstående, at de tre hovedracer havde hver deres karakteristiske farver (og landracen hertil en mangfoldighed af aftegn). Når det nu erindres, at middelalderens lødbetegnelse blev skabt til at karakterisere den gamle jyske kvægrace, så kan det vel heller ikke overraske nogen, at betegnelserne kun har holdt sig stabile, hvor denne race har domineret helt op i vor tid, altså i Nord- og Østjylland. I andre egne (f.eks. Vestjylland) måtte betegnelser som *blakket* og *blakbroget* tabe i relevans: medmindre de blev helt glemt (som det nok

- sortbroget (jysk) kvæg
- (grågult, -blåt) korthornskvæg
- rød dansk malke race

Kort 5. Dominerende kvægracer i Jylland omkr. 1920.

er gået med sidstnævnte ord ude vestpå), så vil de formodentlig have mistet deres præcise betydning (som når førstnævnte ord viser tendens til også at dække sortbroget eller blågrå lød¹⁴).

Forholdene i Østhimmerland og hovedparten af Vendsyssel er naturligvis ikke klaret med denne forklaring. Men det lyder vel sandsynligt, at brugen af *blakket* om en lys grumset ko er opgivet i takt med, at betegnelsen blev knyttet til sort-brune heste – og at det altså heroppe er inden for hesteavlens, vi må søge årsagen til betydnings-skreddet.

Medens den gamle jyske hesterace endnu omkring 1800 hovedsagelig bestod af (næsten) ensfarvede brune, sorte eller røde dyr, synes det følgende halvthundrede års stutterivirksomhed at have tilført bestanden i Vendsyssel et vist flerfarvet indslag, som dog med tiden tabte i popularitet, medmindre det kunne renavles i sort-brun retning.¹⁵

Forholder det sig virkelig sådan, at man i Vendsyssel fik fremavlet en lød, der med A. Espegaard's ord kan karakteriseres som “næsten sort, men med et brunligt skær, evt. gullig under bugen og på benene”, ja så ligger det også inden for mulighedernes grænse, at denne “grum-sede” (om end meget mørke) lød på baggrund af alle de ensfarvedes kunne kaldes *blakket*. Og en sådan særbetydning kunne tænkes stabiliseret i en egn med fælles marked og sidenhen også egne dyrskuer. Om det kendte hestemarked i Hjallerup (i Sydøstvendsyssel) har spillet en rolle for det nordenfjordske betydningsskred af *blakket*, skal jeg lade usagt, men det ville i hvert fald give en god forklaring på, at netop Østhimmerland går med Vendsyssel på dette punkt, og at omvendt det nordligste Vendsyssel synes upåvirket (jf. note 4).

I det hele taget skal jeg vedkende mig en del løse ender i den hermed givne skitse. Men pointerne skulle være klare nok: Der kan normalt trækkes en meget direkte forbindelse mellem ord og sagsforhold, og meddelernes spontane oplysninger yder værdifulde bidrag til forståelsen af sådanne kulturbestemte sammenhænge.

Noter

¹ Om adskillelse eller sammenfald i jysk af sådanne ordpar, se figur 2 i min artikel “Accentforhold i forleddet af jyske sammensætninger”, trykt i Ole Togeby (ed.): *Papers from the Eighth Scandinavian Conference of Linguistics*, bd. I, s. 245ff. Artiklen forudsætter nogen kendskab til dansk fonetik og en vis fortrolighed med lydskrift.

- 2 Meddelelserne er ret modstridende, når løden skal nærmere bestemmes; i det store og hele er der tale om samme farve og farvefordelinger, som nedenfor vil komme til at karakterisere en *blakket* hest eller ko – og der er al mulig grund til at tro, at vi blot står over for en tilbagedannelse fra tillægsordet *blakket*. – Også nogle af oplysningerne *blak* = “plet” kan måske forklares på denne måde.
- 3 Hertil kommer et mindre antal meddelelser om, at *blakket* (også) kan have de stivnede betydninger, vi kender fra rigsmålet (om vejret, en persons ansigtsfarve eller fortid, snavset linned etc.); og fra Sønderjylland opgiver tre meddelere den særlige betydning “uafklaret eller upålidelig mht. nationalt tilhørsforhold”.
- 4 Tre meddelere fra “hesteområdet” skriver ligeud, at glosen *blakket* ikke kan bruges om køer, og endnu et par antyder det samme. Jf. også note 6. Som det frengår af kort 2, synes Nordvendsyssel uberørt af dette forhold.
- 5 Dog ikke Nordvestjylland (Thy, Mors og Hanherrederne), hvor meddelerne fremhæver grå el. blå (dvs. blågrå) som den dominerende farve på blakkede køer. – Det bør i øvrigt bemærkes på kort 3-4, at når man i “hesteområdet” undtagelsesvis kalder køer *blakkede*, og i “ko-området” bruger betegnelsen om heste, så er det stadig den samme grundfarve, der er tale om, se eksemplet herpå i note 6.
- 6 Fra “hesteområdet” taler A. Espegaard således (i *Vendsyssel Ordbog*) om en “næsten sort” hest, “men med et brunligt skær, evt. gullig under bugen og på benene” (i grel modsætning til den grumsede farve, *blakket* ellers betegner). Vor store dialekt-optegner K.J. Lyngby har 1856 hørt glosen brugt om en hest, der er “brun om Mund og Øjne og Lysken, og ellers sort”. Endelig anfører J.K. Larsen i sin ordbog fra Sydøstvendsyssel, at en *blakket* hest er mørkebrun og han tilføjer (til bekræftelse af meddeleroplysningerne i note 4), at “ordet bruges kun om Heste, ikke om Kreaturer.” – Fra “ko-området” har vi tidligst P. Knaps optegnelse fra 1828, hvori *blakket* oversættes med “hvidblandet”. Th. Thomsen anfører i sine optegnelser fra Vesthimmerland betydningen “mælkefarvet” (i øvrigt både om heste og køer), medens P. Randleøv fra Skanderborgeggen taler om “Køer, der har en lysegraa Farve”, og om dem noterer, at “de regnes for hørende til jydsk Race” (hvorom siden); *blakbroget* oversætter Randleøv for øvrigt med “hvid og graa i Blanding”. – Fra Vestjylland glimrer trykte kilder og ældre optegnelser ved den manglende forekomst eller forklaring af *blakket*; selv P. Skautrup bruger ikke (i *Et Hardsyssel mål*) ordet om dyr.
- 7 *Blakbroget* kaldes heri kort og godt jysk. *Blakket* er derimod accepteret som rigsdansk, og der gives en række citater med ordet. Men der er fortrinsvis tale om de rigsmålsbetydninger, jeg antydede i note 3, eller nære paralleller hertil; kun et citat handler om et *blakket* dyr, og det er endda kun på “gæsteoptræden” i en talemåde af Drachmann.
- 8 Se N.Å. Nielsen: *Dansk etymologisk ordbog*, 1966, artiklerne II. *blak* og *blank*. – Ordet *blak* forekommer iflg. O. Kalkars ordbog endnu i Peder Syvs ordsprogssamling fra 1600-tallet.
- 9 Om lødbetegnelser i de udgivne tingbøger fra 1600-tallet, se J. Kousgård Sørensen artikel i *Bol og By* IV (1963), s. 61ff. Mængden af betegnelser (fortrinsvis sammensætninger) er forbløffende (om end en del synes egnsbestemte, herunder vort *blakbroget*).

- ¹⁰ Jf. P. Randløvs oversættelse af ordet i note 6. Flere af Jysk Ordbogs meddelere forklarer ordets betydning på næsten samme måde eller oversætter til “gråbroget”. Der synes dog at herske et betydeligt overlap mellem betegnelserne *blakbroget* og *blakket*, og i de dele af Midtøstjylland, hvorfra glosen *blakbroget* ikke er opgivet, dækkes den pågældende lyd vist normalt af *blakket*.
- ¹¹ Se P. Skautrup: *Det danske sprogs historie*, bd.I., s. 205f.
- ¹² Flere meddelere fra Midtøstjylland gør udtrykkeligt opmærksom på, at køerne “i gamle dage” var brogede eller blakkede, og at den gråbrogede varietet på deres egn var mere almindelig end den sortbrogede. Jf. også Randløv-citatet i note 6. Sidstnævnte forhold skyldes iflg. H. Clausager: *Det jyske Kvægbrugs Historie*, 1905, s. 92 og s. 149, at den gråbrogede varietet helt frem til 1890-erne var mest populær som avlsdyr.
- ¹³ Kortet er tegnet på grundlag af oplysningerne i prof. H. Goldschmidts artikel om kvægracer i *Salmonsens Konversationsleksikon*, bd. XV (1923).
- ¹⁴ Hvorledes grundfarven kan blive et underordnet spørgsmål, viser f.eks. flg. udsagn, optegnet i Sydvestjylland af K. Ringgaard (og egentlig med lydskrift): *en blakket ko - det er nogle aftegninger, de (dvs. køerne) har*.
- ¹⁵ Se J. Jensen: *Hestens Historie i Danmark* (1925), spec. s. 28, 127 og 182.

Meddelere til Jysk Ordbog
december 1985

